

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

AYNUR İBRAHİMOVA

**AZƏRBAYCAN
KOROĞLUŞÜNASLIĞI:
TARİXİ VƏ İNKİŞAF
MƏRHƏLƏLƏRİ**

BAKI - 2014

Elmi redaktoru: Muxtar KAZIMOĞLU (İMANOV)
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəyçilər: **Flora XƏLİLOVA**
filologiya üzrə elmlər doktoru
Seyfəddin RZASOY
filologiya üzrə elmlər doktoru

**Aynur İbrahimova. Azərbaycan koroğluşünaslığı:
tarixi və inkişaf mərhələləri, Baki, Nurlan, 2014, 156 səh**

folklorinstitutu.com

İ 3202050000 Qrifli nəşr
098 - 2014

Folklor İnstitutu, 2014.

GİRİŞ

Azərbaycan folklorşünaslıq elminin ən ilkin tədqiq sahələrindən birini təşkil edən «Koroğlu» eposu öz poetik kamilliyi, yayılma arealının heç bir eposla müqayisə oluna bilməyəcək qədər genişliyi, informativ məlumat tutumunun zənginliyi, hətta bir-birindən mənşəcə fərqli xalqlar arasında hədsiz populyarlığı və s. səbəblərdən dünya eposşünaslığının diqqət mərkəzində olan abidələrdən biridir. «Koroğlu» dastanı ilk dəfə 1842-ci ildə Avropada (Londonda) nəşr olunduqdan sonra türk, ərəb və Hind-Avropa xalqlarının eposu ilə bağlı tədqiqat aparən alimlərin xüsusi marağına səbəb olmuş və onların əsas elmi araşdırma mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Dünyanın bir-çox şöhrətli və tanınmış alimləri – Aleksandr Xodzko-Boreyko, German Vamberi, Qyula Mesaroş, İqnats Kunoş, Zəki Vəlidü Toğan, Jorj Dümezil, Pertev Naili Boratav, İvan Braginski, Lor Melikova-Səyyar, Baymühəmməd Qarriyev, Vladimir Jirmunski, Amangül Qarriyeva, Rza Molov, Rəhimi Rəisniya, Metin Ekici və başqaları koroğluşünaslığın bir elmi sahə kimi formalaşması və inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Lakin bununla belə, «Koroğlu» eposunun toplanması və nəşrində, onun geniş, hərtərəfli, ardıcıl və sistemli tədqiqində, koroğluşünaslığın ayrıca tədqiqat sahəsi kimi müəyyənləşməsində Azərbaycan folklorşünaslarının əməyi, gördüyü işlərin keyfiyyəti və miqyası ölkəmizdən kənarında aparılan tədqiqatlardan müqayisəolunmaz dərəcədə yüksəkdə dayanır. Tam əminliklə demək olar ki, Azərbaycan koroğluşünaslığı dünya koroğluşünaslığının özülünü təşkil edir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra mənəvi abidələrə marağın artması, qeyri-maddi irsə münasibətin yeni səviyyəyə qalxması özündə mənəvi dəyərlərin böyük arsenalını qoruyub saxlayan milli eposa elmi diqqətin də yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu tendensiyanın bir göstəricisi kimi son illərdə «Ko-

roğlu» mövzusunda müxtəlif səpgili və müxtəlif aspektlərdə çoxsaylı elmi tədqiqatlar ortaya çıxmışdır.

Məlum olduğu kimi, qəhrəmanlıq eposu xalqın mənəviyyatının və milli ideologiyasının aynası olduğundan həm eposun özü, həm də onunla bağlı araşdırmaların yönü və məqsədi folklorşünaslıq üçün daim aktual mövzulardan biri olaraq qalır. Bu baxımdan az qala bir əsrlik tarixə malik Azərbaycan koroğluşünaslığının tarixinin, onun dünya eposşünaslığında yeri və mövqeyinin, əldə etdiyi elmi təcrübənin ümumiləşdirilməsi gələcək perspektivlərin müəyyənəşdirilməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən digər bir məsələ də Azərbaycan xalqının qeyri-maddi irsinin beynəlxalq səviyyədə tanıtılması və qorunması ilə bağlı gedən proseslərə yardımçı olacaq daha bir konkret informasiya bazasının yaradılmasıdır.

Azərbaycan koroğluşünaslığı uzun tarixə malik olsa da, onun tədqiqi heç vaxt ayrıca monoqrafik tədqiqat mövzusu olmamışdır. Bununla belə, Azərbaycanda «Koroğlu» eposunun toplanması, tədqiqi və nəşri ilə bağlı məlumatlara məqalələrdə, folklorşünaslıq dərsikərində, dastanla bağlı tədqiqatların əvvəlində və ya giriş hissələrində rast gəlmək olar. Bu monoqrafiyanın başlıca məqsədi Azərbaycan koroğluşünaslığının tarixi təşəkkülü və inkişaf istiqamətlərini müəyyənəşdirməkdir. Azərbaycan koroğluşünaslarının əsərlərinin vahid, bir-biri ilə əlaqəli, bir-birinin davamı kimi diqqətə alınması, «Koroğlu» eposunun tədqiq istiqamətləri, yararlanılan nəzəriyyə və elmi metodların dəyərləndirilməsi, Azərbaycan koroğluşünaslığının tarixi şərait və elmin inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənən konkret mərhələlərinin müəyyən edilməsi, V.Xulufu, H.Əlizadə, M.H.Təhmasib, M.Seyidov, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev, N.Cəfərov, F.Fərhadov, X.Koroğlu, İ.Abbaslı, B.Abdulla, F.Bayat, E.Abbasov və digərlərinin koroğluşünaslığın inkişafında xidmətləri və s. məsələlərin öyrənilməsi monoqrafiyanın başlıca yeniliklərini təşkil edir.

I FƏSİL

«KOROĞLU» DASTANININ AZƏRBAYCAN VARIANTLARININ TOPLANMA VƏ NƏŞRİ TARİXİ (XVIII – XX əsrin 1-ci yarısı)

Hər hansı folklor mətnin tədqiqatı ilkin olaraq, təbii ki, həmin mətnin qeydə alınması, onun təsviri və təqdimi kimi proseslərin davamında meydana çıxır və xeyli dərəcədə həmin təqdimatdan, yəni toplanmış materialın keyfiyyətindən asılı olur. «Koroğlu» dastanının və ümumiyyətlə bu eposla bağlı ədəbi mətnlərin toplanma tarixinin uzunmüddətliliyi, coxvariantlılığı və əqidə, məslək, peşə və etnik baxımdan müxtəlif toplayıcılarının olması «Koroğlu»nun tədqiqat tarixi ilə bağlı hər hansı bir araşdırmada bu məsələlərə də diqqət yetirməyi tələb edir.

1.1. XVIII-XIX əsrlərdə «Koroğlu» dastanının toplanması və nəşri tarixi

Azərbaycan xalqının yaradıcısı olduğu ən möhtəşəm epik abidələrdən olan «Koroğlu» dastanının və bu dastana aid edilən şeirlərin yazıya alınması, toplanması işi erkən başlamışdır.

Təbrizli tacir İlyas Muşeqin 1721-ci ilə tərtib olunmuş cüngündə topladığı şeirlər «Koroğlu»ya aid qoşma və gəraylıların böyük həcmdə toplandığı ilk mənbələrdəndir. Burada Azərbaycan dilində, lakin erməni əlifbasında yazılmış 13 şeir verilmişdir. «Nəğmələr kitabı» adlanan cüng, İ. Abbasova görə, Təbriz aşığılarından toplanıb və «Koroğlu» ilə yanaşı, «Əsli-Kərəm», «Aşıq Qərib» və başqa Azərbaycan dastanlarında keçən şeirləri də içərisinə alıb (1, 33).

Bundan sonra, xronoloji ardıcılıqla baxsaq, Güney Azərbaycanın Əhər şəhərindən olan böyük şair Əndəlib Qaracadağının 1804-cü ilə aid «Şeirlər məcmuəsi»ndə də «Koroğlu» dastanından çoxlu şeirlər toplandığını qeyd etməliyik. Sankt-Peterburqun Asiya Muzeyinin arxivində saxlanan bu əlyazmadakı «Koroğlu» şeirlərini M.H.Təhmasib eposun 1956-cı il nəşrinə əlavə kimi vermişdir (103, 416-448).

XIX əsrin ortalarına aid edilən, Təbrizdə yazıya alınmış 28 məclisli bir «Koroğlu» nüsxəsi də Gürcüstanda Q.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda aşkar edilmişdir. Həmin nüsxə L.Q.Claidze, X.Koroğlu, D.Əliyeva, H.İsmayılov, E.Tofiqqızı, F.Bayat kimi alimlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. X.Koroğlunun qeydinə görə, dil və üslub baxımından əlyazma eposun Azərbaycan versiyasına aiddir və bugünkü gündə «Koroğlu»nun daha tutumlu variantıdır (225, 96-97). Tiflis nüsxəsi «Koroğlu»nun aşağıdakı qollarını əhatə edir (qol-məclislərin adını qısa göstərmişik):

I məclis. Dəmirçioğlunun Ərzurum səfəri.

II məclis. Koroğlunun İstanbul səfəri.

III məclis. Koroğlunun Urfa səfəri.

IV məclis. Eyvazın Qarlı gölə getməsi.

V məclis. Koroğlunun Van səfəri.

VI məclis. Eyvazın Şərfə xanımı gətirmək üçün Hələbə getməsi.

VII məclis. Koroğlunun Dağıstan səfəri.

VIII məclis. Bəlli Əhmədin Gülarə xanımı gətirmək üçün Ərzuruma getməsi.

XI məclis. Koroğlunun Bolu bəylə görüşü.

X məclis. Koroğlunun Kürdistan səfəri.

XI məclis. Həməzinin Qıratı aparması.

XII məclis. Davud paşanın Çənlibelə qoşun çəkməsi. Eyvazın əsir düşməsi.

XIII məclis. Koroğlunun Misir səfəri.

XIV məclis. Koroğlunun Dağıstan səfəri. Şahsənəm xanımın Çənlibelə gəlməsi.

XV məclis. Koroğlunun Xamis səfəri.

XVI məclis. Bürci bəyin Çənlibelə qoşun çəkməsi.

XVII məclis. Koroğlu ilə Həsən Cəlali.

XVIII məclis. Qədirağanın Eyvazı əsir etməsi.

XIX məclis. Koroğlunun doğulması. Qıratın doğulması. Koroğlunun Şah Abbasdan (İsfahandan) qaçması.

XX məclis. Koroğlunun Şah Abbasla müharibəsi. Ruma getməsi.

XXI məclis. Koroğlunun Təxti-Süleyman səfəri. Xurşid xanımın Çənlibelə gəlməsi.

XXII məclis. Eyvazın Koroğludan ayrılıb Vana – Mə-rəz Cəlilinin yanına getməsi.

XXIII məclis. Sərxoşun Diyarbəkir səfəri.

XXIV məclis. Məhbubun Sürahi xanımı gətirmək üçün Ayna getməsi.

XXV məclis. Koroğlunun Malatya səfəri. Kənanın Çənlibelə getməsi.

XXVI məclis. Eyvaz balının Süleymaniyə səfəri.

XXVII məclis. Məcidağanın Çənlibelə qoşun çəkməsi.

XXVIII məclis. Koroğlunun ölümü.

Bu nüsxəni fərqləndirən əlamətlər kifayət qədər çoxdur. Onların arasında nağıl motivlərinə tez-tez rastlanılmasını, Koroğlunun törəyişi ilə bağlı epizodu, qəhrəmanın və dəlilərin Van, Diyarbəkır, Malatya, Təxti-Süleyman, Süleymaniyə, Hələb və s. səfərlərini, Sərxoş, Kənan və başqa dəli obrazlarını xüsusi qeyd etmək olar. Bununla belə, Tiflis nüsxəsinin əsas

obrazları, motiv və süjetləri digər Azərbaycan variantları ilə eynidir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmasından sonra «Koroğlu» mətnləri müxtəlif mətbu orqanlarında çap edilməyə başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının zəngin mənəvi irsini mənimsəmək məqsədi güdən ermənilər həmin dövrdə bu məsələdə, xüsusi canfəşanlıq göstərmişlər. Ermənilərin Azərbaycan folklorunu mənimsəməsi yolu, əgər müşahidə etsək, üç mərhələdə həyata keçirilirdi. Birinci mərhələdə onlar tam Azərbaycan folklor mətnini (Azərbaycan-türk dilində) erməni əlifbasında qeydə alır və ya nəşrə hazırlayır, sonrakı mərhələdə artıq nümunənin dilini də ermənicəyə tərcümə edir, axırıncı mərhələdə isə mətnlərdəki obrazların adını təhrif edir, «erməniləşdirir», süni əlavələr edərək nəşr edirdilər (Məsələn, guya Koroğlu «Xorxoriyan» erməni nəslinin adıdır, Xızır «Surp Sarkis»dir və s).

Matenadaranda saxlanılan, erməni əlifbasında, lakin Azərbaycan türkcəsində qeydə alınmış və XIX əsrə aid «Koroğlu nağılı» başlıqlı əlyazmanın mövcudluğu bu işin sistemli və ardıcıl xarakterini göstərməkdədir. Həmin əlyazma «Koroğlu» eposunun «Alı kişi – Rövsən», «Giziroğlu Mustafa bəy» və «Bolu bəy» qollarını əhatə edir. Əlyazmadakı dastan şeirləri 55 bənd təşkil edir (195, 24). Çox təssüf ki, indiyədək bu variant İ.Abbaslıdan başqa digər koroğluşünasların tədqiqatlarında araşdırmaya cəlb edilməmişdir.

1872-ci ildə Azərbaycan-türk dilində toplanmış daha bir «Koroğlu» mətni, erməni əlifbasında «Hekayeyi-Koroğlu, türkilərlə bərabər» adı altında İstanbulda nəşr edilib (195, 81).

XIX əsrin sonlarına doğru «Koroğlu» mətnlərini ermənilər öz dillərinə tərcümə edərək nəşr etməyə başlamışlar.

1897, 1900 və 1904-cü illərdə erməni mənşəli aşığılar – Aşıq Cəməli və Aşıq Həyatın tərcüməsində dastanın «Giziroğlu ilə Bolu bəyin macərası», «Dəmirçioğlunun əhvalatı» və «Bolu bəy» qolları ermənicə ayrı-ayrılıqda kitab halında çap olunub (Bu barədə bax: 195, 161-171).

Bununla yanaşı, XIX 30-40-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanda olmuş rus və avropalı etnoqraflar, səyyahlar və şərqşünaslar «Koroğlu» dastanına xüsusi maraq göstərmişlər. Eposun Şərq xalqları arasında həddən artıq populyarlığı, təbii ki, avropalıların diqqətini çəkirdi. Onlardan bir neçəsi qeydə aldıkları və ya əlyazma şəklində əldə etdikləri «Koroğlu» mətnlərini sonralar dövrün qəzet və jurnallarında çap etdirmiş, yaxud da öz kitablarına əlavə etmişlər. 1840-cı ildə rus İ.Şopen, 1842-ci ildə polyak Aleksandr Xodzko-Boreyko, 1875-ci ildə alman Baron Von Haksthauzen, 1889-cu ildə fransız Fredrix Duboys de Montperu «Koroğlu» dastanı ilə bağlı qeydə aldıkları rəvayətləri mətbuatda çap etdirmişlər (241; 243; 244).

Cənubi Azərbaycana səfər etmiş böyük macar şərqşünası German Vamberi Xoy şəhərində əldə etdiyi əlyazmadakı «Koroğlu» şeirlərini 1885-ci ildə çap olunmuş kitabında sətri tərcümədə vermişdir.

A.Xodzkonın 1834-cü ildə Cənubi Azərbaycandan topladığı və 1842-ci ildə Londonda nəşr etdirdiyi «Koroğlu» dastanı, məlum olduğu kimi, eposun dünyaya tanıtılmasında müstəsna rol oynamışdır. Dünya eposşünaslığında bu nəşrdən geniş istifadə olunsada, Azərbaycanda və ümumən Sovetlər Birliyi məkanında dastanın bu variantı kifayət qədər tanınmamış və öyrənilməmişdir.

Bu «Koroğlu» variantının Avropada tanıtılmasında 1830-41-ci illərdə Təbriz və Rəşt şəhərlərində Rusiya səfəri kimi çalışmış, polyak şərqşünası və şairi Aleksandr Xodzko-

Boreykonun önəmli xidməti olmuşdur. A.Xodzko 1834-cü ildə onun tapşırığı ilə qələmə alınmış «Koroğlu» dastanı mətnini sonra Avropaya aparmış və 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində çap etdirmişdir. A.Xodzko nəşrində «Koroğlu» dastanından 13 məclis yer almışdır. Polyak şərqşünası kitaba ön söz də yazmışdır ki, bu, «Koroğlu» eposuna aid ilk elmi araşdırmalardan biri sayılır.

Paris nüsxəsini tədqiq etmiş E.Abbasov yazır: «Koroğlu» eposunun Paris əlyazma nüsxəsi elmi ədəbiyyatda bir çox adlar altında məlumdur. Görkəmli koroğluşünaslardan P.N.Boratav ondan «Paris rəvayəti», B.Qarriyev «Cənubi Azərbaycan versiyası», M.H.Təhmasib, F.Fərhadov, A.Nəbiyev «Xodzko variantı» və «Xodzko nəşri», X.Koroğlu «Xodzko nəşri» və ya «Xodzko versiyası» kimi bəhs etmişlər. Paris nüsxəsi ifadəsi eposun bu variantının 1997-ci ildə Bakı çapını hazırlamış İ.Abbaslı tərəfindən Azərbaycan elmi ədəbiyyatına gətirilmişdir. Bu ifadə digər sadalananlardan daha dəqiq və elmi olduğu üçün (müq. et: «Koroğlu»nun Tiflis nüsxəsi, DQK-nın Drezden nüsxəsi və s.) son dövr Azərbaycan folklorşünaslığında daha aktiv işlədilməyə başlamışdır. Paris nüsxəsi 13 məclisə bölünüb, məclislər bir-birindən xətt çəkilməklə ayrılıb, xüsusi adlar daşımaları da əksər halda əvvəldə neçənci məclis olduğu göstərilir. Mətnin yurd (nəsr) hissəsi farsca, şeirləri Azərbaycan türkcəsindədir. Şeir misralarının altında nisbətən kiçik hərflərlə farsca sətri tərcümələri də verilib. Mətdə şeirlər, adətən, nəsr hissədən xətt çəkilməklə ayrılıb. Əlyazmada çoxlu sayda qaralanmış və ya üstündən xətt çəkilmiş sözlər, misralar və cümlələr var. Bəzi yerlər qarışıq, pozuntu, aydın yazılmamaq və s. səbəbindən çətin oxunur» (13, 6-7).

Yenə həmin tədqiqatçının məlumatlarına görə, əlyazma Fransanın Paris Milli Kitabxanasında A.Xodzkonun şəxsi ar-

xiv materialları ilə yanaşı S.P.994 şifrəsi altında saxlanılır. 1989-cu ildən Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivində əlyazmanın fotosurəti və mikrofilmə saxlanılmışdır.

Ümumi qənaətə görə, Paris nüsxəsi «Koroğlu» eposunun elmə məlum ilk tam variantıdır. Paris nüsxəsi 1834-cü ildə Təbrizdə Nigaristanlı Aşıq Sadiqdan yazıya alınmış, sonra İngiltərəyə aparılaraq 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində çapdan çıxmışdır. Ardından həmin variant Fransada (üç nəşr – 1843, 1846, 1852-ci illərdə), Almaniyada (1843), Rusiyada (1856), Amerika Birləşmiş Ştatlarında (1971, Nyu York) çap olunub. Həmin variantın müəyyən qolları polyak (1849, Varşava) və gürcü dillərində də (1887, 1908, Tiflis) işıq üzü görüb. Bu əsər 1997-ci ildə Bakıda da çap edildikdən sonra, 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» sərəncamına əsasən, əvvəldən müəyyənlanmış siyahı əsasında latın qrafikalı əlifba ilə yenidən nəşr olunmuşdur (212; 213).

Paris nüsxəsi ən qədim variantlardan biri kimi özündə indi itirilmiş çoxsaylı motivləri qoruduğundan və Azərbaycan «Koroğlu»sunun dünyada ən geniş yayılmış və xarici folklorşünasların ən çox müraciət etdiyi variantı olduğundan bizim elmi ictimaiyyətin bu mənbə ilə tanışlığı və onun elmi məziyyətlərinin Azərbaycan folklorşünaslığında araşdırılması zəruridir. Paris nüsxəsi xüsusilə «Koroğlu»nun müqayisəli təhlili, genezisi, poetikası və tipologiyası, həmçinin struktur analizi üçün əhəmiyyətli mənbə sayılır.

Lakin bununla yanaşı, Paris nüsxəsində dastanın ideyasına və «Koroğlu» obrazına uyuşmayan müəyyən məqamlar mövcuddur. Bu neqativ aspektlərin bir çoxu, bəlkə də, dastan

qeydə alındığı zaman əhəmiyyət kəsb etməmişdir, lakin hazırkı dövrdə onlar şərhətsiz, düzəlişlər aparılmadan mətndə saxlanılması məqsədəuyğun deyildir.

XIX əsrin I yarısında Zaqafqaziyani səyahət etmiş alman səyyahı, etnoqraf və yazıçısı Baron Avqust fon Haksthauzen yazıya aldığı variantın nəsr – yurd hissəsi almanca, şeir hissəsi Azərbaycan türkcəsindədir. A.Haksthauzen bu mətni «Kor Ubeyd və onun oğlu Koroğlu haqqında tatar rəvayəti» adı altında 1857-ci ildə Sankt-Peterburqda çıxmış «Zaqafqaziya əyaləti» adlı kitabda çap edilmişdir (206, 149-153).

Baron fon Haksthauzenin qeydə aldığı mətn Pyotr Nov adlı yerli alman söyləyicidən yazıya alınmasına baxmayaraq, alimlərin qeyd etdiyi kimi, İ.Şopen variantı qədər saxta xristianlıq elementləri ilə «bəzədilməyib». «Digər Azərbaycan variantlarında olduğu kimi, burada da Koroğlunun ən yaxın silahdaşları Dəli Həsən və Eyvazdır. Paris nüsxəsində (Xodzko variantında) əsas dəli obrazlarından olan Dəli Mehtərlə Dəli Həsənin eyniliyinə də işarə vurulur. Əksər Azərbaycan variantlarında Qıratı Həmzəyə verdiyinə görə Koroğlunu töhmətləndirən Eyvazla Nigar xanımdırsa, A.Haksthauzenin topladığı rəvayətdə Koroğluya rişxənd edənin və onunla birgə atın dalınca gedənin də Dəli Həsən olduğu məlum olur. Tarixi prototipinin Cəlililər hərəkatının rəhbəri Qara Yazıçının qətlindən sonra üsyana başçılıq edən Dəli Həsən olduğu ehtimal edilən bu obraz bəzi variantlarda hətta Koroğlunun oğulluğu kimi də verilir» (31, 49-50).

A.Haksthauzenin qeydə aldığı mətndə Koroğlunun atası Obeid (Ubeyd) adlanır və İrən şahının ilxıçısı kimi təsvir olunur. Şah məlum səbəbdən onun gözlərini kor etdirir. Obeydin oğlu dağlara çəkilib yenilməz qəhrəmana çevrilir. Osmanlı sultanı Koroğlunun atını gətirən adama böyük mükafat vəd

edir. Bu işi boynuna götürən erməni Həməzə dəyirməndə Koroğluya hiylə gələrək Qıratı aparmağa müvəffəq olur. Koroğlu dəriş paltarında sultanın sarayına gedir. Saraydakı bütün aşıqlarla deyişib onları məğlub edir. Atları tanımaqda xüsusi bacarığı olduğunu bildirən Koroğlu Qıratı hiylə ilə aparmağa müvəffəq olur.

Mətnin sonunda deyilir ki, bir gün Koroğlu Rüstəm pəhləvanın nəvəsinə rast gəlir. İki qəhrəman üç gün - üç gecə vuruşur və nəticədə hər ikisi döyüşdə aldıqları yaradan həlak olurlar.

Baron fon Haksthauzen daha sonra belə rəvayət edir: «Koroğlu Bəyazidlə İrəvan arasındakı Koroğlu dağında bir tacirlə qarşılaşır, onun çiyində qəribə alət görüb nə olduğunu soruşur. Tacir bunun tufəng olduğunu deyir və nə cür işlədildiyini Koroğluya göstərir. Bir köpəyə atəş açıb onu öldürür. Bunu görə Koroğlu öz dövrəninə bitdiyini deyib, həmin vaxtdan qeyb olur» (206, 151).

Göründüyü kimi, A.Haksthauzen dastan qollarını icmal şəkildə verib və «Koroğlu» eposu və onun qəhrəmanı haqqında bir növ məlumat xarakteri daşıyıb. Çox güman ki o, «Koroğlu» dastanını deyil, Koroğlu ilə bağlı qeyri-türk xalqları arasında dolayan əfsanəni dinləmişdir. Bununla belə, vurğulamaq lazımdır ki, A.Haksthauzen nəşri, bütün qüsurlarına baxmayaraq, Azərbaycan eposunun Avropada və Rusiyada tanınması işində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Digər avropalı səyyah Frederix Duboys de Montperunun qeydə aldığı mətn isə onun «Səyahətnamə» əsərində verilmişdir (244, s.455-457).

Bu mətnə görə, Koroğlunun atası İran şahına xidmət etmiş, onun qəzəbinə gələrək kor edilmişdir. Koroğlu özü odlu silahın və ya barıtın icadından təxminən 40-50 il əvvəl doğulmuşdur. Koroğluya həm də Qaraoğlu da demişlər. Koroğlu

tüfəng icad olandan sonra, qəhrəmanlıq dövrünün bitdiyini görüb qeyb olmuşdur.

Frederix Duboysun topladığı rəvayət Avqust Haksthauzenin qeydə aldığı rəvayətlə çox eyniyyətə malik olsa da, göründüyü kimi, geniş süjetə malik deyildir.

XIX əsrdə çap olunmuş variantlar içərisində «Koroğlu» ən çox təhrifə məruz qalmış mətnini İ.Şopen çap etdirmişdir (241, 12-25). İ.Şopen «Koroğlu» dastanını Azərbaycan dilini bilən bir erməninin «tərcüməsində» dinləmiş və yazıya almışdır. Onun nəşri «Koroğlu» dastanından müəyyən epizod və qolları birləşdirsə də, ayrı-ayrı hissələrə bölünməmişdir. Mətn Koroğlunun adına isnad verilən qalanın təsviri ilə başlayır. Sonra Koroğlunun atasının gözlərinin çıxarılması, atların təlimi, Koroğlunun intiqam alması və Çənlibeldə yerləşməsi, zülmkarlara, şahlara, İstanbul xotkarına qarşı mübarizə aparılması, Həmzə tərəfindən Qıratın qaçırılması və sair epizodlar qısa bir şəkildə verilmişdir.

Lakin bununla bərabər, «Koroğlu»nun bu variantını tədqiq etmiş Ş.Balakişiyevin yazdığı kimi, məlumdur ki, dili (Azərbaycan dilini) yaxşı bilməyən aşiq (söyləyici) dastanın kamil variantını da söyləyə bilməzdi (31, 18). İ.Şopen həmin nəşrə yazdığı müqəddimədə eyni zamanda dastanın sonuna doğru gedən əhvalatların özü tərəfindən yaradıldığını göstərir. İ.Şopen tərəfindən yaradılan əhvalatda isə Koroğlu bir gürcü qızına aşiq olur, onun məhəbbətinə nail olmaq üçün başının dəlilərini qırıb dağdır və Çənlibeldə gürcü qızı ilə qalan ömrünü yaşayır. Göründüyü kimi, İ.Şopen süjeti «dili bilməyən aşiqdan» yazmaqla nə qədər böyük təhriflərə yol vermişdisə, öz əlavəsi ilə ənənəsi süjeti pozmuş, Koroğlu adına böhtan uydurmuşdur.

İ.Şopenin nəşr etdiyi «Koroğlu» rəvayətini tədqiq etmiş alimlərin də vurğuladığı kimi, o, dastana xristianlıq element-

lərini süni olaraq artırmağa çalışmış, yazdığı izahlarda «Koroğlu»nu erməni tarixi ilə bağlamağa meyl göstərmişdir. İ.Şopen Koroğlunu milli ruhdan məhrum, dinini (İslamı) dəyişməyə hazır bir obraz kimi təqdim etməklə, bir növ Çar Rusiyasının siyasi maraqlarını təbliğ etmişdir (31, 24).

Həmin illərdə keyfiyyət və məzmun baxımından natamam olsalar da, Qafqazdakı yerli mətbuat orqanlarında çap olunan mətnlər də qeyd edilməlidir.

1830-cu ildə «Tifliskie vedomosti» qəzetində «Koroğlu» dastanından bəzi epizodları əhatə edən yazı dərc olunur. Burada Koroğlu «xeyrixah quldur» olmaqla bərabər, İrəvan sərdarı kimi təqdim edilir (210).

«Kavkaz» qəzetinin 1847-ci ilə aid bir sayında «Koroğlu» dastanı mövzusunda kiçik materiallar verilib (219). Bildiyimiz kimi, ardından, «Koroğlu» dastanı 1842-ci il London nəşrindən – ingiliscədən rus dilinə çevrilərək 1856-cı ildə iki dəfə Tiflisdə nəşr olunub (216; 231).

Tiflisdə çıxan «Zarə Vostoka» qəzetinin 1859-cu il birinci sayında «Kor kişinin oğlu» və «Eyvazın nağılı» adlı iki nağıl-hekayə dərc edilib (211). «Koroğlu» dastanının qolları əsasında yazılmış bu hekayələrdə (müəllifin (əslində yazıya alanın – A.İ) adı Q.Sadoqo kimi göstərilib) Koroğlunun atasının kor edilməsi, onun dağlara – Çənlibelə çəkilməsi, knyaz qızı Rassudanla məhəbbət macərası, Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi kimi süjetlərdən ibarətdir.

Tiflisdə çıxan digər mətbu orqanı SMOMPK məcmuəsinin 9-cu sayında (1890-cı il) Zaqafqaziya Müəllimlər Seminarıyasının tələbəsi Mirzə Vəlizadə tərəfindən 1889-cu ildə Tiflis qəzasının Xocalar kəndindən toplanmış «Koroğlu» hekayəti və 3 şeir (ərəb əlifbasında və rusca tərcümədə) verilmişdir:

1) «Xan adam göndərsə bizim tərəfə» (4 bənd)

2) «Yoldaşlar bu gün dava günüdür» (5 bənd)

3) Söylə, Kəloğlu, Koroğlu,

Eyvazdan küsdüyün varmı? (8 bənd) (204, 125).

M.Vəlizadə yazır: «Məşhur qaçaq Koroğlu Zaqafqaziya xanlarından birinin ilxıçısının oğludur, onun məşhur Qıratı («вороний конь») Koroğlunun atasının öz ağası üçün seçdiyi həmin dayçadır. Bu dayça xanın xoşuna gəlmir və buna görə də öz cəlladlarına işçisinin gözlərini çıxarmağı, xidməti müqabilində isə həmin, zahirən eybəcər dayçanı verməyi əmr edir (onun oğlunun «Koroğlu» – yəni korun oğlu, adı da buradan yaranıb)» (204, 122).

Bundan sonra Koroğlunun dağlara çıxması, xanla mübarizəsi, ətrafına dəlilər toplaması və s. haqqında qısa danışan M.Vəlizadə yazır: «Koroğlu bundan əlavə həm də mahir aşıq və mahir ifaçı kimi də məşhurdur» (204, 122).

M.Vəlizadə dastanın yaranması məsələsinə də diqqət yetirib: «Xalq aşıqları (nəğməkarlar), balalayka (saz – A.İ.) sədası altında Koroğlunun öz havalarını hansı şəraitdə bəslədiyini əhatəli göstərir. Amma buna baxmayaraq, Koroğluya aid edilən bu nəğmələrin çoxunun mənşəyi qaranlıq və məc-huldur. Çox ehtimal ki, bu nəğmələr yaranmasında xalqa borcludur. Xüsusən qeyd edək ki, onlarda bütün xalqın müş-tərək baxışları aydın əksini tapıb» (204, 122).

M.Vəlizadə Koroğlunun mahir aşıq-qəhrəman olmasını vurğulasa da, göründüyü kimi, dastan şeirlərinin əksəriyyə-tinin sonralar xalq tərəfindən yaradılıb Koroğluya aid edildiyi qənaətində olmuşdur. M.Vəlizadə bu kimi mülahizələrə geniş yer ayırmasa da, onun fikirləri Azərbaycan folklorşünaslıq ta-rixi üçün əhəmiyyət daşımaqdadır.

1.2. XX əsrin I yarısında Azərbaycanda «Koroğlu» eposunun toplanması və nəşri məsələləri

1.2.1. XX əsrin I yarısında Azərbaycanda «Koroğlu» eposunun toplanması və nəşri işinin ümumi mənzərəsi. XX əsrin əvvəllərindən etibarən «Koroğlu» mətnlərinin nəşri xüsusi sürət götürmüşdür. Çox az istisnalar olmaqla, demək olar ki, əsrin ilk onilliklərindən etibarən «Koroğlu» dastanının toplanması, nəşri və tədqiqi ilə əsasən Azərbaycan alimləri məşğul olmuş və onun doğma dilimizdə əhatəli və dəyərli nəşrləri Azərbaycanda gerçəkləşmişdir.

«Kafkaz» qəzetinin 1903-cü il 17-ci sayında P.Krasov «Koroğlu haqqında əfsanə» adlı bir mətn nəşr etdirmişdir. Bu «əfsanə»nin məzmununu «Koroğlunun Ərzurum səfəri» adıyla tanınan qolun qısaldılmış süjeti təşkil edir (226).

Rza Zakirin 1913-cü ildə Orucov qardaşları mətbəəsində nəşr etdirdiyi kiçik həcmli «Koroğlu», dastanın Azərbaycanda ilkin nəşrlərindən biri sayılır (109). Lakin bu mətn daha çox İstanbul variantı (və ya İstanbul rəvayəti) adı ilə tanınan mətnlə təxminən eynidir. V.Xuluflyaya görə 1913-cü il nəşrində İstanbul variantının yerləri dəyişdirilmiş, ixtisar olunmuşdur. Maraq üçün qeyd edək ki, bu variant 1913-cü ildə Budapeştdə G.Mesaroş tərəfindən macar dilində də nəşr olunub.

Lakin, tam əminliklə demək olar ki, XX əsrin I yarısında Azərbaycanda «Koroğlu» eposunun toplanması, tədqiqi və nəşri, ən çox dörd folklorşünasın – Vəli Xuluflyu, Abbas Rəcəbli, Əli Heydər Tahirov və Hümmət Əlizadənin adı ilə bağlıdır. Onların əsas fəaliyyəti əsasən toplayıcılıq və tərtibat (nəşr) sahəsi ilə bağlı olsa da, bu folklorşünaslar ilk dəfə «Koroğlu»ya elmi prinsiplərdən yanaşmış, demək olar ki, Azərbaycan koroğluşünaslığının əsasını qoymuşlar.

«Koroğlu» dastanının 1937-ci ildə Şəmkirli Aşıq Hüseyndən qeydə alınmış və üç qolu əhatə edən Abbas Rəcəbli nəşri də «Koroğlu» dastanının xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyan mətnlərindən biri sayılır (110). Həmin mətn ilk öncə Gəncədə yerli qəzet səhifələrində nəşr olunmuşdur. Mətnin bir aşıqdan toplanması, dil-üslub xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması, bədii-poetik mükəmməlliyi, bitkin süjet xətti və s. onun elmi tələblərə kifayət qədər cavab verdiyini göstərir. Təəssüflər olsun ki, bu mətn son onilliklərdə elmi tədqiqatlarda diqqətə alınmamışdır.

Həmin illərdə «Koroğlu» qollarının əsas toplayıcılarından biri Əli Heydər bəy Tahirovdur. Arxiv materiallarına əsaslansaq, onun topladığı qollar aşağıdakılardır:

1. Koroğluynan Dəli Həsən. Söyləyəni: Aşıq Həsənbala;
2. Koroğluynan Aypara. Söyləyəni: Aşıq Cahandar;
3. Koroğluynan Bəylər. Söyləyəni: Əliş Səməd.

Ə.H.Tahirovun qeydə aldığı qollar sonralar tərtib edilən «Koroğlu» kitablarına daxil edilmişdir.

1.2.2. Azərbaycan koroğluşünaslığında Vəli Xulufunun rolu. «Koroğlu»nun Azərbaycanda toplanma, nəşr və öyrənilməsi işində Vəli Xulufunun müstəsna xidməti vardır. V.Xulufu 1920-ci illərdə – Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin nəzdində yaradılmış Folklor şöbəsinə rəhbərlik etdiyi vaxtlarda dastanın «Koroğlu» qollarının toplanması və nəşri işinə xüsusi önəm vermişdir. Məlum olduğu kimi, V.Xulufu aşıqlardan qeydə aldığı iki qolu 1927-ci ildə kitab halında çap etdirmişdir (99).

O, 1929-cu ildə dastanın daha geniş həcmli mətnini latın qrafikasında Hənəfi Zeynallının redaktorluğu ilə yenidən nəşr etdirib. V.Xulufu aşıq repertuarında olduğu kimi «Koroğlu»

süjet-qollarını ayrı-ayrı başlıqlar altında vermiş, mətnə müdaxilə etməmişdir.

Bu nəşrə aşağıdakı başlıqlar altında 10-dək qol və epizod daxildir:

1. Koroğlu kimdir?
2. Nigar xanımın gətirilməsi;
3. Dəmirçioğlunun dəlilər cərgəsinə girməsi;
4. Koroğlunun taciri qaçanda;
5. Cunul aşığı;
6. Cunul aşığı və Telli xanım;
7. Toqat səfəri;
8. Bağdad səfəri;
9. Dəli Koroğlu və Bolu bəy;
10. Koroğlunun Dərbənd səfəri.

Bundan başqa, kitaba Gürcüstan türklərindən (azərbaycanlılardan) qeydə alınmış yeddi rəvayət, «Əlavələr» bölməsində isə «Rüstəm Zal ilə Koroğlu» əfsanəsi və altı müstəqil dastan şeri yer alıb. V.Xuluflu mətnləri Aşığı Hüseyn Bozalqanlı və Aşığı Əsəddən qeydə almışdır. Bu nəşri dəyərəndirən A.Nəbiyevin yazdığı kimi, V.Xuluflu tərəfindən «dastanın ənənəvi qollarının bir qismi, xüsusilə Koroğlunun qocalığı ilə bağlı qolun yazıya alınmaması təəssüf doğurur. Yazıya alınmış qollarda isə İran şahlıq idarə-üsuluna, yaxud Şah Abbasa, eləcə də sultan və hökmdarlara meyllənmə yoxdur. Dastanın bu nəşri eyni zamanda Koroğlunun Allah etiqadını təsdiqləyən variantlardan biridir. Bir sıra nəşrlərdə olduğundan fərqli olaraq, Koroğlu burada iman sahibi, Allahını tanıyan, ona ibadət edən, yeri gəldikcə çətin məqamlarda böyük Allahın himayəsinə sığınan bir qəhrəmandır. Nəşrdə verilmiş poetik nümunələrin dili aydın və rəvandır. Neçə zamandan bəri Koroğlu adına deyilmiş gəraylı, qoşma, deyişmə, hərbə-zorbalar

milli yaddaşda yaranmış bədii düşüncəsinin solmaz qəlpə-ləridir. Həmin nümunələrdə Koroğlu sadə qəlbli, saz və qılınç qəhrəmanı, sevən aşiq, həsrət könüllərin həmdəmi, azadlıq və istiqlal mücəssiməsidir» (142, 10).

Çap edilən «Koroğlu» dastanına V.Xulufu geniş ön söz yazmış və izahlar əlavə etmişdir. Alimin mülahizələri tam dolğun və dəqiq olmasa da, həmin mərhələ üçün yetərinə ciddi və elmi səciyyə daşıyır. V.Xulufunun ön sözü Azərbaycan «Koroğlu»sunun yayılma arealı, obrazları, toplanması və nəşri tarixi haqqında elmi araşdırma xarakterlidir.

Bundan başqa, 1920-ci illərə aid olan və V.Xulufuya mənsubluğu ehtimal edilən kiçik həcmli bir «Koroğlu» mətni də mövcuddur. Həmin mətn alman səyyahı Baron fon Haks-thauzen qeydə aldığı «Koroğlu» rəvayətinin tərcüməsidir. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanan D-674 şifrəli bu əlyazma mətni bir neçə səhifəlik «Dastanlarımız» başlıqlı ön sözə malikdir ki, bu da sözügedən mətnin çap üçün hazırlandığını göstərir. Maraqlıdır ki, ön sözdə müəllif (güman ki, V.Xulufu) Avropa xalqlarının folklor süjetlərinin və motivlərinin mənşəyini Qafqazla, daha dəqiq desək, Azərbaycanla bağlayır və Avropadakı tarixi-iqtibas nəzəriyyəçilərin fikirlərinə tərəfdar çıxırdı:

«Bir çox tarix yazanların dediyinə görə, qafqasiyalılar, daha doğrusu azərbaycanlılar el ədəbiyyatının çoxluğuna, genişliyinə və əskiliyinə görə yəhudilərdən sonra bütün dünyada birinci yeri tuturlar... Avropada və başqa məmləkətlərdə yaşayan insanların bir çoxunun dastanları, əfsanələri qafqasiyalılar geni ilə bir qədər uyğun olduğu bəlli olmuşdur. Bundan görünür ki, Qafqasiya insanlığın ocağı və beşiyi olmuş və bir çox millətlər də buradan qalxıb ətrafa yayılmışlar...» (116, 32).

Bu tərcümə zamanında nəşr olunmasa da, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı Ə.Məmmədbağiroğlu tərəfindən çapa hazırlanmış və son vaxtlar işıq üzü görmüşdür (116).

1.2.3. Hümmət Əlizadənin koroğluşünaslıq fəaliyyəti.

Hümmət Əlizadənin Azərbaycan koroğluşünaslığındakı xidmətləri, əsasən, dastanın ən kamil variantlarından birini toplaması, tərtibi və çapa hazırlaması ilə bağlıdır. Hümmət Əlizadə nəşri «Koroğlu» eposunun Azərbaycanda folklorun toplanması və nəşri tələblərinə cavab verən çaplarından biri kimi xüsusi diqqət çəkir.

H.Əlizadə 1930-cu illərdə Azərbaycanın bölgələrini qarış-qarış gəzərək məşhur və istedadlı aşıqlardan topladığı materialları sonralar sistemləşdirmiş və nəşrə hazırlamışdır. İlk əvvəl o, əldə etdiyi «Koroğlu» qollarının bir-neçəsini «Koroğlu. Xalq variantı» adı altında «Gənc nəsil» jurnalının 1940-cı ilin 8-ci və 9-cu nömrələrində çapa verib (97; 98). Az sonra, daha doğrusu, həmin il onun tərtibatında 13 qoldan ibarət «Koroğlu» dastan mətni Əziz Şərifin tərcüməsində rus dilində işıq üzü görür (217). Növbəti ildə (1941-ci il) isə həmin mətn nisbətən genişləndirilmiş halda (burada artıq 14 qol yer alır) azərbaycanca çap olunur (101).

1940 (rus dilində) və 1941-ci (azərbaycan dilində) illərdə nəşr olunmuş bu «Koroğlu» dastanında aşağıdakı qollar yer almışdır:

1. Koroğlu;
2. Koroğlunun İstanbul səfəri;
3. Koroğluyun Aşıq Cünun;
4. Koroğlunun Türkmən səfəri;
5. Koroğluyun Dəmirçioğlu;

6. Koroğlunun Ərzurum səfəri;
7. Koroğlunun Toqat səfəri;
8. Koroğlunun Ərzincan səfəri (rusca nəşrdə «Koroğlu ilə Bolu bəy» adı altında getmişdir);
9. Koroğlunun Bağdad səfəri;
10. Koroğlunun Balıca səfəri;
11. Koroğlunun Rum səfəri;
12. Koroğlunun Bəyazid səfəri (rusca nəşrdə bu qol yoxdur);
13. Koroğlunun Dərbənd səfəri;
14. Koroğlunun qocalığı.

H.Əlizadə mətnin toplama prinsiplərinə uyğun olaraq qolları harada və kimdən topladığını dəqiq göstərmişdir: «Koroğlunun İstanbul səfəri» 1935-ci ildə Şamxorda Aşıq Abbasdan, «Koroğluynan Aşıq Cünun» 1938-ci ilin aprel ayının 28-də Qazaxda Aşıq Əlidən, «Koroğlunun Türkmən səfəri» 1934-cü ildə yenə Qazaxlı Aşıq Əlidən, «Koroğluynan Dəmirçioğlu» 1938-ci ilin aprel ayının 5-də Tovuzda Aşıq Mirzədən, «Koroğlunun Ərzurum səfəri» 1938-ci ilin aprel ayının 21-də Gəncədə Aşıq İbrahim Qaraçı oğlundan, «Koroğlunun Toqat səfəri» 1939-cu ildə yanvar ayının 10-da Qazaxda Aşıq Əlidən, «Koroğlunun Ərzincan səfəri» 1938-ci il aprel ayının 25-də Ermənistan SSR-in Axtı rayonunda Aşıq Sadıqdan, «Koroğlunun Bağdad səfəri» 1938-ci ilin mart ayının 2-də Gəncədə Aşıq İsmayıldan, «Koroğlunun Rum səfəri» 1934-cü ildə Qazaxın Çanaqlı kəndində Aşıq Məhəmməddən, «Koroğlunun Bəyazid səfəri» 1934-cü ildə Qazaxlı Aşıq Əlidən, «Koroğlunun Dərbənd səfəri» 1938-ci ilin fevral ayının 10-da Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində Şair Vəlidən, «Koroğlunun qocalığı» qolu isə 1934-cü ildə yenə də Qazaxda Aşıq Əlidən yazıya alınmışdır.

Hümmət Əlizadə, yalnız, «Koroğlunun Balıca səfəri»ni kimdən və nə vaxt toplamasını qeyd etməmiş və «Koroğlu» adlı ilk qolun sonunda isə söyləyici kimi öz adını çəkmişdir.

Görkəmli alim mətnləri aşıqdan qeydə aldığı şəkildə, dilinə və üslubuna toxunmadan çap etdirmiş, folklorun toplanması və yazıya alınması prinsiplərini gözləməyə çalışmışdır. Lakin maraqlıdır ki, onun bu tendensiyası bəzi koroğluşünaslar tərəfindən tənqid olunmuşdur. Məsələn, professor P.Əfəndiyev yazırdı ki, burada «Dastan və nağıllardakı prinsip, yeni qolların aşıqlardan yazıya alındığı kimi kitaba daxil edilməsi prinsipi gözlənilmişdir. Bizcə, bu prinsip əgər bu və ya digər nağıl, lətifə, lap elə məhəbbət dastanlarında müvəffəqiyyət qazansa da, «Koroğlu» kimi böyük epopeyada tamamilə özünü doğrulda bilmir. Çünki, «Koroğlu»da 20-yə qədər qol vardır, bunların müxtəlif aşıqlardan müxtəlif variantlarının toplanması, müqayisəsi və ümumi vahid bir mətnin düzəldilməsi lazım idi» (48, 84).

Göründüyü kimi, bu irad elmi əhəmiyyət daşıyan mətnin hazırlanması üçün qəbul oluna bilməz. H.Əlizadənin tərtibatının qüsurlu tərəfi, əksinə, müxtəlif aşıqlardan toplanmış qolları bir vahid mətn kimi verməsi sayıla bilər. Folklorşünaslıq prinsiplərinə, hər aşıqdan, informatordan yazıya alınmış mətn (qol və ya bir neçə qol) ayrıca variant sayılır. Bu variantların bir yerə cəmi isə bu məsələdə dolaşıqlıq yaradır. Bununla belə, H.Əlizadənin tərtib etdiyi mətn bütün «Koroğlu» dastanı nəşrləri içərisində elmi prinsiplərə cavab verən, kamil və geniş nəşrlərdən biri hesab edilir, Azərbaycan və dünya koroğluşünaslığı, ümumən eposşünaslığı üçün əvəz olunmaz mənbədir.

II FƏSİL

SOVET DÖNƏMİNDƏ (1920-1980-ci illər) «KOROĞLU» EPOSUNUN TƏDQIQ İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ARAŞDIRILMA METODLARI

2.1. Tarixi-sosial yanaşma və tarixi-müqayisəli araşdırmalar

2.1.1. Tarixi-müqayisəli araşdırma metodu və 1920-1940-cı illərdə «Koroğlu»nun tədqiq səviyyəsi. XX əsrdə Azərbaycanda «Koroğlu» eposu əsasən, tarixi-müqayisəli metodun prinsipləri əsasında öyrənilmiş, tarixi-sosial yanaşma əsas götürülməklə dövrün hakim ideologiyasının tələblərinə riayət edilmişdir. Məlumdur ki, hələ XIX əsrdə hər bir süjetin müəyyən bir ölkədə yaranması və bir ölkədən digər ölkəyə keçərək yayılması ilə bağlı yaranmış nəzəriyyələr süjetlərin tarixinə və yayılma arealına marağı artırmışdır. Bu özünü Avropa alimlərinin tədqiqatlarında tarixi-mədəni və etnoqrafik çərçivədə coğrafi-tarixi metodun öncüllərinin (A.Aarne, V.N.Anderson, N.P.Andreyev) axtarışında göstərirdi. Bu araşdırmalarda təhkiyə janrları, ilk növbədə nağıl və dastanların yaranması və inkişaf qanunauyğunluqları tarixi-tipoloji nəzəriyyənin və tədqiqat metodunun yardımı ilə aydınlaşdırılırdı.

Bu nəzəriyyəyə görə, klassik eposun süjet fondu nisbətən məhdud mövzu dairəsini, yəni, kolliziyalar, situasiyalar və motivləri əhatə edir. Bu fondun tərkibinin ümumiliyi, ümumi üslubi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müxtəlif regionların və xalqların epik abidələrini xarakterizə edir.

Onlarda aydın milli səciyyənin, müvafiq etnosların məişəti və mədəniyyətləri ilə dəqiq əlaqənin olması klassik epos-

da bütövlükdə bir sıra etnik ənənələrdə genetik qohumluqla tamamlanan tipoloji vəhdətdə aşkarlanır.

Süjetlərin xalqlardan-xalqlara keçməsi, əsrlər ərzində müxtəlif qitələrə yayılma qabiliyyəti səyyar süjetlər haqqında nəzəriyyənin yaranmasına səbəb olub. Bu da nəticə də komparativist nəzəriyyələrə və metodlara, o sıradan tarixi-müqayisəli tədqiqat üsullarına marağı artırmışdır.

Ədəbi-bədii təzahürləri müxtəlif xalqlarla tarixi-mədəni əlaqələr və münasibətlər kontekstində tədqiq edən tarixi-müqayisəli araşdırma metodu uzun müddət Azərbaycan folklorşünaslığının aparıcı elmi metodlarından biri olmuşdur. Tarixi-müqayisəli araşdırmada ədəbi-bədii hadisə, mətn həm xalqların ictimai, genetik və mədəni inkişafındakı uyğunluqla, həm də mədəni əlaqələr və qarşılıqlı təsirlərlə bağlı, müqayisəli şəkildə öyrənilir. Daha geniş götürdükdə, bu metod «sivilizasiyanın ümumi bədii sisteminin vəhdət şəklində və milli ədəbiyyatların özünəməxsus inkişafının ifadəsi arasında mürəkkəb dinamik qeyri-sabit ənənələrin bir-birinə təsiri, təkanı və bu prosesdə daim yeninin yaranması, tərəqqini şərtləndirən amillərin dialektik keçid mexanizmlərini əks etdirir» (59, 62).

Tarixi-müqayisəli metodun əsas prinsipləri insan cəmiyyətinin vahid sosial-tarixi inkişaf yolu ilə getməsi tendensiyasına bağlıdır.

Bu əsasda aparılan tarixi-tipoloji tədqiqatlarda folklor mətninin ədəbi əlaqələr və təsirlər sferasına deyil, tarixi-tipoloji analogiyasına əhəmiyyət verilir. Müqayisəli-tipoloji tədqiqatlarda isə müqayisə zəminində tarixi-sosial amil zəifləyir, mədəni prosesin tipoloji analogiyası daha çox dəyər qazanır.

Əsrin əvvəllərində «Koroğlu» ilə bağlı elmi fikir söyləyən elmi və ictimai xadimlər arasında Məmməd Əmin Rəsulzadəni xüsusi vurğulamaq lazımdır. M.Ə.Rəsulzadə 1910-20-

ci illərdə yazdığı və əsasən, Türkiyə mətbuatında dərc etdirdiyi əsərlərində «Koroğlu» eposu, onun türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatında yeri, ideyası və s. məsələlərdən bəhs etmişdir (193; 194). Görkəmli ictimai xadim «Koroğlu» dastanının Azərbaycan tarixinin siyasi-mədəni böhran dövründə intişar tapdığını və bunun cəmiyyətin mənəvi-estetik tələbatından qaynaqlandığını irəli sürürdü. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «XVII və XVIII yüzillərdə Azərbaycanın həyatı qarqışalıklar içində keçiyor. Məmləkətdə siyasi istiqrar yoxdur. Hər tərəfdə dərebəylik və zorbalıq hakimdir. Bunun üçün də kəltür həyatı böhran keçiriyor, ədəbi fəaliyyət duraklıyır. Gərçi yukarıda bilmünasibə qeyd etdiyimiz xalq dastanları bu dövrlərdə zəvar bulmuş və geniş xalq arasında yayılmışdır. Koroğlunun xalq qəhrəmanlığını oxşayan şeirləri də bu dövrün məhsulu və ifadəsidir» (193, 24-25).

1930-cu illərdə eposa marağ göstərən Azərbaycan ziyalıları içərisində Salman Mümtazın adını da vurğulamaq lazımdır. XX əsrin 30-cu illərində Leninqrad kitabxanalarında Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı ilə bağlı materiallar toplayarkən Əndəlib Qaracadağının cüngündə aşkarladığı qoşmalarla rastlaşır. Sonralar «Ədəbiyyat» qəzetində bir məqalə yazaraq həmin cüngdəki «Koroğlu» və «Əsli və Kərəm» dastanı şeirlərini müqayisə edir (131). O, müxtəlif mənbələrdə əldə etdiyi «Koroğlu» qoşmalarından səkkizini – «Olsun», «Qoç», «Gəlsin», «Günüdür», «Necə oldu», «Gəlmişəm» qoşmaları və «Gümanlanır», «Gördüm» gəraylılarını kiçik qeydlə özünün «El şairləri» kitabının təkrar – 1935-ci il nəşrində Koroğlu şeirlərindən nümunələr kimi verir (132, 109-113). Maraqlıdır ki, «Koroğlu» eposundan bir neçə şeir tarixi, real Aşiq Koroğlunun şeirləri kimi Ə.Axundovun tərtib etdiyi «Azərbaycan aşığıları və el şairləri» kitabına salınıb (122).

Lakin arxiv materiallarından məlum olur ki, S.Mümtazın «Koroğlu» mövzusunda çalışmaları daha əhatəli olmuşdur. Ədibin folklorşünaslıq fəaliyyətini araşdıran N.Nəcəfov yazır ki, «Koroğlu» dastanı Mümtazı daha çox cəlb etmişdi. Onun qeydləri arasında «Koroğlu» ilə əlaqədar görülməli işlərin planı saxlanılır. Buradan öyrənirik ki, S.Mümtaz «Koroğlu»-nün toplanılması tarixi, «Koroğlu» eposunun yarandığı tarixi şərait, «Koroğlu»-da mifologiya, Koroğlu və Rüstəm Zal və s. elmi mövzular düşündürmüşdür. Burada folklorla əlaqədar qoyulmuş, onun mahiyyəti, sinfiliyi, yazılma yolları, qaydalar planı rusca yazılmışdır. Ehtimal ki, Mümtaz bunları rus şərqşünaslarının birinin köməyi ilə planlaşdırmışdır. O, «Koroğlu»-nün London nəşrini, Asiya xalqları Muzeyində olan məlumatları, eposun türkmən, özbək, erməni, gürcü, ləzgi variantlarını əldə etməyə çalışmış, bu məqsədlə 1930-1935-ci illərdə Leninqrad, Aşqabad, Yerevan, Tiflis, Daşkənd, habelə Krım şəhərlərində yaşayan bəzi alimlərlə əlaqə saxlamış, «Koroğlu» dastanının ilk nəşri Hümmət Əlizadə ilə məsləhətləşmişdir. S.Mümtaz dastanın tədqiqindən belə nəticə çıxarmışdır: «Koroğlu» motivlərinin təhlili bizə bu nəticəni verir ki, bu dastan çox işlənmiş, çox dağılmış, çox təhriflərə uğramış və üçünə növ-növ ünsürlər qarışmışdır» (145, 178).

Təəssüflər olsun ki, represiya böyük ziyalıya «Koroğlu» mövzusunda tədqiqat ortaya çıxarmağa imkan verməmişdir.

Geniş götürsək, 1920-1940-cı illərdə sovet humanitar elminin bütün sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyat və folklorla bağlı tarixi-müqayisəli araşdırmalar vulqar sosiologizm görüşlərinin, sovet ideoloji buxovlarının çərçivəsinə sıxışdırıldığından mətnin bədii mahiyyəti ümumiyyətlə arxa plana keçirilirdi. Lakin, həmin illərdə, bu tendensiya ilə yanaşı, Azərbaycan humanitar elmi, o cümlədən folklorşünaslığı ədəbi-

bədii əsərləri milli düşüncə və milli təfəkkür faktı kimi də nəzərdən keçirirdi. Bu iki baxış o dövr folklorşünaslarının əsərlərində bir vəhdətdə birləşirdi. «Koroğlu» dastanının 1940-cı il rus dilində olan nəşrinə Hüseyn Şərifovun yazdığı geniş ön söz bunun bariz nümunəsi sayıla bilər (240, 5-16). «Ön söz» eposa vulqar sosial yanaşmanı əsas mahiyyətini ifadə edirdi. Müəllifə görə, «Koroğlu» eposu tamamilə yerli feodallara və xarici qəsbkarlara qarşı kəndli hərəkətlərinin bədii-tarixi əksidir. Sınıf-sosial münasibətləri xüsusi qabardan müəllif əsərin süjetinin XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərinə aid tarixi hadisələrlə daha yaxından səsleşdiyini vurğulasa da, görünür, Cəlililər hərəkətinin həm də dini mahiyyət daşdığına nəzərə alıb, bu üsyanlar barədə bir kəlmə də bəhs etməmişdi.

H.Şərifov, bununla belə, «Koroğlu» dastanında etnik-milli düşüncənin, milli xarakterin özünüifadə mexanizmlərini görə bilmiş və bunu, dövrün hakim siyasi ideologiyasına zidd olmasına baxmayaraq, eposun məxsusi keyfiyyəti kimi qeyd etməkdən çəkinməmişdi: «Xalq dastanı «Koroğlu»da Azərbaycan xalqının siyasi və milli özünüdərkli qüvvətli şəkildə öz əksini tapmışdır. Onun milli dühasının ən gözəl cizgiləri – azadlıq ruhu, qorxubilməz igidliyi, alicənablığı və mərdliyi, düşmənlərə olan müqəddəs nifrəti eposda məxsusi olaraq, tam və parlaq əks olunmuşdur» (240, 7).

Professor Mikayıl Rəfilinin də 1940-cı ildə işıq üzünə gələn «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerkləri»ndə «Koroğlu» dastanı barədə oxşar mülahizələr yer alıb. Görkəmli alim dastanın sosial mahiyyətini əsas tutaraq, onun Azərbaycan xalqının Türkiyə sultanları və İran şahlarına qarşı yönəlmiş kəndli üsyanlırından nəşət tapdığını və XVI-XVII əsrlərin gerçək tarixi hadisələri ilə səsleşdiyini qeyd etmişdir (232, 58).

1930-1940-cı illərdə «Koroğlu» dastanı ilə bağlı mətbuatda rast gəlinən digər məqalələr isə, əsasən, təsviri-məlumat xarakterli olması ilə seçilir. Məsələn, «Ədəbiyyat» qəzetinin 1935-ci il 18 mart tarixli nömrəsində «Folklor toplanılır» başlıqlı kiçik yazıda Az FAN-ın Folklor seksiyasının məşhur xalq qəhrəmanı Koroğlunun müxtəlif variantlarını topladığı və Azərbaycandan başqa Türkiyə, Gürcüstan, Özbəkistan, Tatarıstan və Krım variantlarının əldə edildiyi qeyd olunmuşdu (65). Həmin yazıda deyilirdi ki, Krımda 20 il «Koroğlu» üzərində çalışan Çıbanov (əslində Çobanov – A.İ.) yoldaş Bakıya dəvət olunmuş və ondan Krım variantı yazıya alınmışdır. Haqqında danışılan mətni Krım tatarı İvan Çobanovdan Yaqub Zəki qeydə almışdı. Lakin bu variant, görünür siyasi səbəblərdən, o vaxtlar çap olunmamışdır.

«Литературный Азербайджан» jurnalının 1938-ci il sayında «Koroğlu» dastanından bir parça nəşr olunmuşdu (196, 57-58). «Koroğlu» eposundan parçalar Moskvada işıq üzü görün «Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyasına da daxil edilmişdi (201). Yenə həmin illərdə «Bakı fəhləsi» qəzetində «Koroğlu» şeirlərindən tərcümələr (tərcüməçi S.İvanov) verilib. Xüsusən 1938-ci ildə Ü.Hacıbəyov «Koroğlu» operasını yazdıqdan sonra M.Arif, Ə.Şərif, A.Harun, M.Rəfil, V.Sergeyev «Bakı fəhləsi», «Kommunist», «Ədəbiyyat», «Ədəbi Azərbaycan» kimi qəzet və jurnallarda dastan və opera ilə bağlı məqalələr dərc etdirmişdilər (23; 24; 60; 202; 205; 232; 236 və s.).

1940-cı illərdən danışırkən qeyd edək ki, Böyük Vətən Müharibəsi illərində «Koroğlu» dastanından hərbi-vətənpərvərlik məzmunlu təbliğat vərəqələrinin və bloknotların hazırlanmasında da istifadə olunmuşdur (123; 124).

2.1.2. H.Araslı, P.Əfəndiyev və F.Fərhadovun koroğlunəşliq fəaliyyəti. 1950-ci illər Azərbaycan folklorşünəşliqı «Koroğlu» eposuna elmi marağın xususi artması diqçət çəkir. Məhz bu illərdə Azərbaycanda «Koroğlu» dastanı ilə bağı ilk monoqrafik tədqiqat işləri ortaya çixır.

Bu illərlə bağı danişarkən akademik Həmid Araslını ayrıca vurğulamaq istərdik. Həmid Araslı 1956-cı ildə çapdan çixmış «XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı» monoqrafiyasında «Koroğlu»ya ayrıca yer ayırmışdır (21, 30-32). Burada, geniş olmasa da, dastanla bağı alimin ümumi qənaətləri əks olunmuşdur. Həmid Araslıya görə, tarixi şəxsiyyət olan Koroğlunun adı ilə bağı müəsirlərinin yaratdığı şeirlər dastanın əsasını təşkil edir. Bu əsərində akademik «Koroğlu» dastanı şeirlərini poetik təhlilə cəlb etmişdir.

O, 1960-cı ildə nəşr olunmuş «Aşiq yaradıcılığı» kitabında da «Koroğlu» ilə bağı müləhizələr yürütmüşdür (20). Akademik H.Araslı 1956-cı ildə M.H.Təhmasibin çapa hazırladığı «Koroğlu» dastanının redaktoru olmuş və bununla da ağır siyasi təzyiqlər dönəmində «Koroğlu» dastanının xilas işinə bir növ dəstək vermişdir.

Həmin illərdə, daha dəqiq desək, 1955-cü ildə Paşa Əfəndiyev «Koroğlu» dastanının tədqiqatı ilə bağı ilk namizədlik dissertasiyalarından birini müdafiə etmişdir (242). «Koroğlu – Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu» adlı dissertasiyada dastanın Azərbaycan versiyasının toplama, tədqiq və nəşr məsələləri ilk dəfə geniş şəkildə öyrənilir və dastanın poetik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. P.Əfəndiyev ilk dəfə «Koroğlu» eposunun A.Xodzko, J.Sand, S.S.Penn, İ.Şopen nəşrləri, onların toplayıcıları, elmi əhəmiyyəti, eposun tanınmasında rolu, digər versiya və variantlarla müqayisəsi və s. məsələlərdən bəhs edir.

Bunun ardınca, 1950-ci illərdə P.Əfəndiyevin ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında «Koroğlu» eposunun çap olunmamış qoşmaları», «Koroğlu» dastanı», «Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanı», «Qəhrəmanlıq dastanı (eposun rusca nəşrinin 100 illiyi), «Koroğlu» rus mətbuatında» və s. məqalələri işıq üzü görür (44; 45; 46; 47; 51 və s.)

P.Əfəndiyev «Koroğlu» ilə bağlı araşdırmalarını sonralar da davam etdirir, eposun V.Xulufu nəşri barədə məqalə yazır, özünü «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərslində, «Dastan yaradıcılığı»nda və «Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri» adlı 3 cildlik elmi əsərlərində «Koroğlu» dastanı ilə bağlı xüsusi bölmələrdən bəhs edir (48; 49; 50).

Qeyd edək ki, Azərbaycan folklorşünaslıq tarixinin araşdırılmasında ən sanballı əsər ortaya qoymuş P.Əfəndiyev, eposa, o cümlədən «Koroğlu» dastanına əsasən tarixi-sosiooloji baxımdan dəyər vermişdir. Alimə görə: «Epos xalqın hərtərəfli həyatının bədii salnaməsidir. Epos bütün dövrlərdə xalqın fəaliyyəti, həyat tərzini, yaşayışı, mübarizəsi və daha bir çox qaygıları ilə bağlı yaranıb ətə-qana dolmuşdur. Azərbaycan eposunda xalqın canlı tarixi, mübarizəsi, qəhrəmanlıq ənənələri ilə bədii təfəkkürü böyük heyvətliliklə çarpazlaşdırılmışdır» (50, 246-245). P.Əfəndiyevə görə, qəhrəmanlıq eposu xalqın mübarizə tarixinin özünəməxsus bədii əksidir. «Epos cəmiyyətin müəyyən tarixi mərhələləri ilə bağlı yaranır. Ona görə də Azərbaycan xalq qəhrəmanlıq dastanlarının ideyaları təbii onların formalaşdığı dövrün, tarixi şəraitin doğurduğu ideyalarıdır» (50, 247).

P.Əfəndiyev eposu Azərbaycan xalqının tarixindən ayıran, bundan əlavə, ona kənar xalqların epik yaradıcılığının təsirini iddia edən bir sıra tədqiqatçı və «Koroğlu» toplayıcılarına ən kəskin cavab vermiş və bu fikirlərin cəfəngiyyət və uy-

durma olduğunu sübuta yetirmişdir. Məlumdur ki, «Koroğlu»nun Rusiyada ilk nəşirlərindən olan İ.Şopenin mülahizələri dastanın epik məzmununu təhrif etməkdən, onu Azərbaycan türklərinin bədii yaradıcılığından uzaqlaşdırmaq cəhdi kimi xüsusi seçilir. İ.Şopen elə təsəvvür yaradırdı ki, guya Anadolu və Azərbaycan türklərinin tarixində «Koroğlu» adlı şəxsin olduğu barədə heç bir məlumat tapa bilməyib. Lakin erməni tarixində Dvin hökmdarı erməni Sumbat Baqratın oğlu Aşotun X əsrdə müsəlmanlara qarşı qaçaq dəstələrinə başçılıq etməsi və qəhrəmanlıqları vardır.

P.Əfəndiyev sübut edir ki, İ.Şopen Aşotu Koroğlunun prototipi hesab etməsini, ümumiyyətlə eposun genezisini, heç bir elmi prinsip gözləmədən, istədiyi şəkildə izah etməsi göstərir ki, onun nə Şərqi tarixi barədə biliyi, nə də «Koroğlu»nun digər çoxsaylı versiya və variantları olmasından xəbəri varmı.

Tədqiqatçı, həmçinin, A.Xodzko nəşri haqqında geniş bilgiler vermiş, onun «Koroğlu»nun ingilis nəşrinə yazdığı ön sözdəki mülahizələri diqqətdən keçirmişdir.

P.Əfəndiyev M.H.Təhmasibin Babəklə Koroğlu obrazı arasında müəyyən oxşarlıqlar olması barədə fikrini inkişaf etdirmiş və iki rəvayət arasında aşağıdakı eynilikləri aşkarlamışdır:

1) Onların hər ikisi düşməyə qarşı vuruşan hərəkətə rəhbərlik edirlər;

2) Koroğlu Təkə-Türkmana gedib Eyvazı özünə silahdaş və oğul gətirdiyi kimi, Cavidan da Bilalabadda Babəki görüb onu Bəzz qalasına gətirir və özünə köməkçi, naib götürür.

3) Babək islamı qəbul etməmişdi və «kafir» adlandırılır, Çənlibəldə də molla, ruhani yoxdur. Tanrıtanımaz kimi obraz var.

4) Babəkin əsl adı Həsəndi və Koroğlunun da «Dərbən səfəri»ndə doğma oğlunun adı Həsəndir. Həmçinin eposun qəhrəmanlarından biri Dəli Həsən adı daşıyır.

5) Hər iki rəvayətdə «kor oğlu» motivi var. Babəkin anası kor imiş. Koroğlunun da atası Alı kişi kor edilmişdir.

6) Çənlibel də Bəzz qalası kimi çənli-çiskinli, alınmaz qaladır və s.

Müəllif qeyd edir ki, «Babək, Koroğlu və ümumiyyətlə Babək hərəkatı və Koroğlu hərəkatı arasında olan yaxınlıq və oxşarlıqlar, əlbəttə, bu saydıqlarımızla qurtarmır... Bunlar tədricən axtarışlar və tədqiqatlar nəticəsində daha aydın şəkil-də və daha çox miqdarda üzə çıxarılacaqdır» (50, 278).

P.Əfəndiyev Babəklə Koroğlu arasındakı müəyyənləşdir-diyi ümumi oxşarlıqları genezislə bağlamış və yazmışdır: «Ba-bək, Salur Qazan, Koroğlunu yetirən bir xalqın yaddaşındadır. Bu mənada Babəki epikləşdirən, ona bədii cizgilər vermək istəyən xalq sonra həmin cizgilərin çoxusunu Babəkdən götürüb Salur Qazana, yaxud da Koroğluya calamışdır» (50, 269).

P.Əfəndiyevin araşdırmalarında dastana tarixi yanaşma üstünlük təşkil etdiyindən, o eposda gerçəkliklə səsləşən fakt-lar aşkarlamağa və onların əsasında qərar çıxarmağa meyl et-mişdir.

Professor Paşa Əfəndiyevlə, təxminən, eyni vaxtda (1954-cü ildə) Fərhad Fərhadov «Koroğlu» eposunun öyrənil-məsinə dair (erməni versiyası əsasında)» adlı namizədlik dis-sertasiyasını müdafiə edir. Dövrünün ictimai abü-havasını əks etdirən tədqiqat tarixiliyə müəllifin daha çox meyl etdiyini göstərir. F.Fərhadov «Koroğlu» üzərində araşdırmalarını da-vam etdirib və 1968-ci ildə «Koroğlu» eposunun Zaqafqaziya versiyası» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə et-mişdir (239). Həmin illərdə və sonralar onun «Koroğlu» möv-

zusunda elmi-tədqiqat xarakterli məqalələri də nəşr edilmişdir (62; 63; 64 və s.). F.Fərhadov 1975-ci ildə «Koroğlu»nu nəşrə hazırlamış, amma bu mətn M.H.Təhmasibin hazırladığı mətnin eynisi olmuşdur (107).

F.Fərhadovun eposun formalaşma tarixi ilə bağlı bir sıra qənaətləri sonrakı tədqiqatçılar tərəfindən mübahisəsiz qəbul olunmuşdur: «Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı tarixində xüsusi yeri olan «Koroğlu» XVI-XVII əsrlərin qəhrəmanlıq eposudur və orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının yerli feodallara və yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsindən bəhs edir» (239, 3).

Bu tipli araşdırmanın «sovet insanının patriotizm və internasionalizm ruhunda tərbiyəsi üçün əhəmiyyətli» (239, 4) hesab edən F.Fərhadov özünün qeydinə görə, 120-ə yaxın dastan variantını nəzərdən keçirmiş, bu çoxvariantlılığı Zaqafqaziya xalqlarının iqtisadi, siyasi və mədəni birliyi kontekstində izah etməyə çalışmışdır.

Şopeni tənqid edən alim yazır: «Həqiqi tarixi metodun yoxluğu və tarixilik prinsipinə formal yanaşma burjua alimlərini tarixi hadisələri təhrif etməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bunlardan da biri Şopenin Koroğlunu Aşot Erkatın qəhrəmanlıqları ilə bağlamasıdır. Şopenə görə, bu rəvayət ərəb və ermənilərdən tatarlara (azərbaycanlılara – A.İ.) keçərək Koroğlu haqqında hekayətin əsasını təşkil etmişdir. «Sonralar Koroğlu adı almış şəxs Aşot Baqrations olmuşdur», - Şopen yazıb» (239, 5-6). Göründüyü kimi, F.Fərhadov tarixilik məsələsində, digər ədəbiyyatşünas və folklorşünas alimlərlə müqayisədə daha düzgün mövqe tutaraq, formal tarixi yanaşmanı rədd edirdi. Şopenin xatırladığı «tarixi bənzərlik» çox primitiv idi, Şərq xalqlarının tarixinə baxsaq bu cür bənzərliklərin yüzünü tapmaq olar.

Fərhad Fərhadov eposun genezisini və təsvir etdiyi hadisələri Azərbaycan tarixindən və türk epik təfəkküründən

uzaq tutmağa çalışanları tənqid edirdi. Bu baxımdan onun araşdırması mühüm əhəmiyyət və elmi dəyər kəsb edir.

Ümumi nəzər yetirsək görürük ki, F.Fərhadov dissertasiyasında, əsasən, aşağıdakı məsələləri işıqlandırır:

1. «Koroğlu»nun yaranmasının tarixi-sosial şərtləri və eposun tarixiliyi.

2. Eposun əsas hissələri – qol və variantları, onların ideya-bədii məcmusu.

3. Azərbaycan dastanının erməni, gürcü, kürd və digər Zaqafqaziya xalqlarının şifahi ədəbiyyatında yayılması və variantlaşması.

Azərbaycan Koroğlunun 20 qolu və onların 50 variantı haqda məlumat verən F.Fərhadov ilk dəfə olaraq «Koroğlu» qollarını «xarakterinə görə» kvalifikasiya etməyə çalışmışdır.

Ona görə qolları, əsasən 3 qrupa ayırmaq olar:

1) Özünü müdafiə və düşmənlər üzərinə əks-hücumları əks olunan səfərlər (məsələn, «Koroğlu və Bolu bəy», «Toqat səfəri», «Həsən Paşanın Çənlibelə gəlməyi» və s.).

2) Gözəl qızları və dəliləri Çənlibelə gətirmək məqsədi ilə olan səfərlər (məsələn «İstanbul səfəri», «Ərzurum səfəri», «Türkman səfəri» və s.).

3) Müxtəlif hadisələr, gözlənilməz və fəvqəladə hallarla bağlı səfərlər (məsələn, «Koroğlunun Bağdad səfəri», «Qulun qaçması», «Düratın itməsi» və s.).

Gəldiyi nəticələri yekunlaşdıran F.Fərhadov yazır: «Bu ekskursdan sonra biz belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan eposunun əsas süjet xətti və ideya məzmununu təkcə bizdə – azərbaycanlılarda olan müxtəlif variantlar şəklində mövcud nümunələrdə qorunmayıb, həm də bunlar erməni, Zaqafqaziya və Yaxın Şərqi xalqları arasında yayılmış digər versiya və variantlarda da sabit şəkildə qalmışdır» (239, 32).

Alim B.Jirmunski və H.Zərofovun eposun genezisi ilə bağlı fikirlərinə tərəfdar çıxaraq, «Koroğlu» eposunun bütün digər Zaqafqaziya və Yaxın Şərq xalqları arasında yayılmış variantlarının Azərbaycan versiyasına daxil olduğu qənaətinə gəlmişdir (239, 32).

F.Fərhadovun fikirləri 1950-60-cı illər koroğluşünaslığının nəzəri səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Baxmayaraq ki, bu müddəaların bəzisi, o dövrün siyasi abü-havasını əks etdirirdi və obyektiv sayıla bilməzdi.

Həmin dövr mühacir ədəbiyyatşünaslığımızın və folklorşünaslığımızın görkəmli simalarından olan Əhməd Cəfəroğlu da, «Koroğlu» eposuna xüsusi diqqət vermiş və Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə aid əsərlərində dastandan geniş bəhs etmişdir (187). A.Hüseynovanın yazdığı kimi, «Əhməd Cəfəroğlu «Koroğlu» dastanının el arasında geniş yayılmasının, dillər əzbəri olmasının, populyarlığının səbəbini də məhz onun xalqın cahangirlik tarixi ilə bağlı olmasında, bunu yüksək bədii sənətkarlıqla əks etdirməsində görür. Onun fikrincə, «Koroğlu» istər «xalq-epik», istərsə də «lirik-romantik» dastanlar içərisində «mümtaz bir mövqe» tutmaqdadır. Müəllif həmçinin dastanda qəhrəmanlıqla eşqin məharətlə qovuşmasına və biri-birini tamamlamasına diqqət çəkir, məhz bu faktın aşiq ədəbiyyatının yaranmasında və inkişafında təkanverici amil olması qənaətinə gəlir» (78, 31).

2.1.3. Koroğluşünaslığın inkişafında Məmməd Hüseyin Təhmasibin rolu. 1940-cı illərin sonlarından etibarən Azərbaycan koroğluşünaslığının inkişafı sıx şəkildə böyük folklorşünas alim Məmməd Hüseyin Təhmasibin adı ilə bağlıdır. Onun koroğluşünaslıq fəaliyyəti iki istiqaməti əhatə edir:

1. Eposun tərtibatı və nəşri;
2. Eposun tədqiqi.

M.H.Təhmasib Azərbaycanda «Koroğlu» eposunu doktorluq monoqrafiyası səviyyəsində (1968) tədqiqata cəlb etmiş, bundan əlavə, dastanın 1949 və 1956-cı illər nəşrlərini (102; 103) çapa hazırlamış və eposun populyarlaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Bu mətn sonralar dəfələrlə təkrar nəşr edilmişdir (104; 105; 106; 108 və s.).

Ümumiyyətlə isə, M.H.Təhmasibin aktiv koroğluşünaslıq fəaliyyəti 1940-cı illərdən başlanıb. Alim 1941-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu» kitabına qısa ön söz yazıb (178, 3-5), 1943-cü ildə isə «Koroğlu qoşmaları» adlı kitab nəşr etdirib (118).

M.H.Təhmasibin hazırladığı «Koroğlu» nəşri «Koroğlu»nun ən çox populyarlıq qazanmış mətni olmaqla yanaşı, həm də poetik baxımdan ən mükəmməl, ən geniş və bütöv tərtibatlarından biridir. Bu nəşrdə aşağıdakı qollar yer almışdır:

1. Alı kişi;
2. Koroğlu ilə Dəli Həsən;
3. Koroğlunun İstanbul səfəri;
4. Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi;
5. Koroğlunun Ərzurum səfəri;
6. Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi;
7. Durna teli;
8. Həməzənin Qıratı aparması;
9. Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməsi;
10. Koroğlunun Bəyazid səfəri;
11. Qulun qaçması;
12. Düratın itməsi;
13. Koroğlu ilə Bolu bəy;
14. Koroğlunun Qars səfəri;
15. Koroğlunun Dərbənd səfəri;
16. Hasan Paşanın Çənlibelə gəlməsi;

17. Koroğlunun qocalığı.

M.H.Təhmasib daha sonralar – «Koroğlu»nun 1975-ci il nəşrinə Kəlbəcərdə qeyd alınmış «Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi» qolunu əlavə etmişdir. Tərtibçiyə görə, «Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi» qolu öz ruhuna, üslubuna, ifadə tərzinə, təhkiyə və şeiriyyətinə görə 1949-cu il nəşrindəki 17 qoldan heç fərqlənmirdi (176, 4).

«Koroğlu»nun M.H.Təhmasib nəşri, əsasən, H.Əlizadə və V.Xulufu çapının daha da genişləndirilmiş variantıdır. Bununla yanaşı, müəllif 1949-cu il çapının sonunda qeyd edirdi ki, ayrı-ayrı qolların hazırlanmasında bir neçə nəşrdən, arxiv materiallarından və ayrı-ayrı variantlardan istifadə etmişdir. Nəşr geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğundan ədəbi dilə uyğunlaşdırılmışdı. Bu tipli faktlar M.H.Təhmasib nəşrinin elmi dəyərinə xələl gətirirdi.

X.Koroğlu dastanının M.H.Təhmasib nəşrinə, xüsusən 1949-cu ildə hazırlanmış mətnə və onun 1959-cu il rus dilində çıxan tərcüməsinə münasibətdə yazırdı: «Bu tərcümə, onun orijinalı kimi, elmi nöqtəyi-nəzərdən qəbuledilməzdir, amma eposun populyarlığı üçün bol-bol material verir» (222, 103).

Sonralar 1970-ci ildə həmin mətn rus dilində tərcüməsi ilə birgə «SSRİ xalqları eposu» seriyasından çapa təqdim olunarkən, folklorun (eposun) toplanması və nəşri prinsiplərinə cavab vermədiyi bəhanəsi ilə kənara atılmışdır. Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcüməsi və nəşri tarixini araşdırmış S.Oruclu yazır: «Azərbaycan EA-nın Rəyasət Heyətinin 10 oktyabr 1968-ci il, 48 №-li qərarı ilə SSRİ EA-nın göstərişi əsasında «Эпосы народов СССР» seriyasında çap olunmaq üçün Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutuna tapşırılır ki, Moskvadakı Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutu ilə birlikdə 1968-1970-ci illərdə «Koroğlu»nun 30 ç.v., «Kitabi-Dədə Qor-

qud»un (20 ç.v.), «Azərbaycan məhəbbət dastanları»nın 30 ç.v. həcmində rusca mətni hazırlansın. Həmin dövrdə «Эпосы народов СССР» seriyasının baş redaktoru erməni A.Petrosyan bütün hiyləgər gücü və düşmən niyyəti ilə bu işin çapının baş tutmamasına çalışır və buna nail olur... «Koroğlu»nun azərbaycanca mətnini M.H.Təhmasib hazırlayır, akademik H.Araslı orijinalın mətninin redaktoru olur. Filoloji tərcüməni Əli Səbri, bədii və poetik tərcüməni isə Vladimir Qafarov yerinə yetirir. Bədii və poetik tərcüməni redaktə etmək üçün onu 1969-cu ildə əməkdar incəsənət xadimi, şair-tərcüməçi Sergey Vasilyevə göndərirlər. Mətni redaktə edib, çapa imzalayan S.Vasilyev tərcüməyə verdiyi 17 noyabr 1970-ci il tarixli rəydə yazır: «V.Qafarovun tərcüməsində «Koroğlu» eposu ilə tanış oldum. Ən əvvəl, bu nəhəng əsərin rus dilində səslənməsinin təşəbbüskarlarına öz təşəkkürümü bildirmək istərdim. Bu təşəbbüs olduqca vacib və lazımlıdır. «Koroğlu»nun rusca tərcüməsi məndə sonsuz təəssürat yaratdı. Mənim təsəvvürümdə o, «Kalevala», «Canqar» eposları sırasında ən nümunəvi yerdə durdu. «Koroğlu» eposunun tərcüməsini alqışlayır və onun çap üçün hazır olduğunu bildirirəm». Bütün bunlara baxmayaraq, A.Petrosyanın düşmən mövqeyi və bizim alimlərimizin prinsipsizliyi nəticəsində adı çəkilən məlum nəşrə nə «Dədə Qorqud», nə də «Koroğlu» düşmüşdür» (146, 43-44).

Bu məsələ barədə əhatəli yazı dərc etdirmiş B.Abdullanın yazdığı kimi, Xalq Koroğlu da «Koroğlu», «Qurqulu» eposları nəşrlərinin mətnşünaslıq səciyyəsi» adlı məqaləsində (221, 65-76) «Seriya» üçün hazırlanmış «Koroğlu»nu nəşr üçün münasib saymır. «Faktı da bu idi ki, eposdakı qolların tərtibində sərbəstliyə yol verilib. Hər bir qol üç-dörd aşığın ifasında yazıya alınmış variantlar əsasında çapa hazırlanıb. Beləliklə də, «Koroğlu»nun nəşri qarşısında çəpər çəkildi» (16, 79).

Lakin bildirmək lazımdır ki, M.H.Təhmasib nəşrinə münasibətdə söylənən tənqidi fikirlərin çoxu heç də tam həqiqəti əks etdirmir. Həm də bu mülahizələr təkcə mətnin deyil, uzun illər Azərbaycan koroğluşünaslığında aparılan elmi tədqiqatların əldə etdiyi qənaətlərin üstünə kölgə salırdı. Çünki «Koroğlu» ilə bağlı 1950-1990-cı illərdə aparılmış araşdırmalarda əsas tədqiqat obyektini məhz M.H.Təhmasib nəşri seçilmişdir. «Koroğlu»nun M.H.Təhmasib nəşri, son araşdırmalardan da görüldüyü kimi, burada müəyyən «redaktələr» olduğu qəbul olunsa belə, eposun strukturuna, süjetlərinə, obraz və motivlərinə, şeirlərinə və s. qətiyyənlə xələl gətirməmişdir. Bu mətn, əvvəldə də deyildiyi kimi, əsasən, «Koroğlu»nun V.Xulufu, H.Əlizadə nəşrlərindəki qolları əhatə etmişdir. M.H.Təhmasib nəşrini daha əski «Koroğlu» variantları ilə tutuşdurduqda, bu «düzəlişlərin» ifadə planından dərinə getmədiyini məlum olur. Alimlərin vurğuladığı kimi, «Koroğlu» dastanı dövrün ideoloji buxovlarının məcburi izlərini daşısa da, öz epos strukturunu, onu bir epos kimi funksionallaşdıran epik materialın səciyyəvi elementlərini, o cümlədən öz arxetipik strukturları ilə əlaqələrini qorumuşdur. Bütün bunlar dastanın nəşri zamanı ona yeni tərtib verməli olan M.H.Təhmasibin əslində dastan strukturunu, epik janrın spesifik özünəməxsusluqlarını dərinləndirən bildiyini göstərir (151, 90).

«Koroğlu» dastanının Paris nüsxəsi ilə M.H.Təhmasib nəşrini müqayisə edən M.Kazımoğlu yazır: «M.H.Təhmasib nəşrində Koroğlunun bəzi «artıq» cizgilərdən təmizlənməsi danılmazdır. Amma fakt faktlığında qalır: Paris nüsxəsində açıq-saçıqlıq, qəhrəmanın «zəif» yerinin dinləyicidən gizlədilməməsi Koroğlu obrazını gözdən salmadığı kimi, M.H.Təhmasib nəşrində də qəhrəmanın «artıq» cizgilərdən təmizlənməsi Koroğlu obrazına ciddi xələl gətirmir. Bizə belə gəlir ki,

M.H.Təhmasib nəşri Koroğlu obrazının, bütövlükdə «Koroğlu» eposunun başlıca məzmun və mahiyyətini qoruyub saxlayan bir nəşrdir. Qeyd etdiyimiz «təmizləmə» əməliyyatı heç də Koroğlunun birtərəfliyə məruz qoymur, onu aydan arı, sudan duru bir igid obrazına çevirmir. Həcmcə daha əhatəli, məzmunca daha dolğun olan bu nəşrdə Koroğlu çoxmənalı bir obraz kimi təqdim edilir» (94, 155).

Bildiyimiz kimi, M.H.Təhmasib «Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)» monoqrafiyasında «Koroğlu» eposu ilk dəfə doktorluq dissertasiyasının obyektı kimi seçilməzdən əvvəl – 1960-cı ildə çap olunmuş «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin birinci cildində geniş həcmli «Koroğlu» oçerkini yazmışdır (173, 463-484).

M.H.Təhmasibin tədqiqatları tarixi-filoloji tədqiqat prinsiplərinə əsaslanmaqla, daha çox tarixi-müqayisəli araşdırma metodu üzərində aparılmışdır. Bununla yanaşı, onun tədqiqatlarında öz dövrünün digər aparıcı elmi-nəzəri müddəaları diqqətdə saxlanılmışdır. M.H.Təhmasibin Azərbaycan dastanlarının strukturu ilə bağlı təqdim etdiyi formulun, alman alimi O.Şpits və görkəmli rus folklorşünası V.Proppun nəzəriyyələrinə uyğun olması onun dünya folklorşünaslığının nailiyyətlərindən səmərəli bəhrələndiyini isbatlamaqdadır. M.H.Təhmasib məhəbbət dastanlarının strukturu barədə təklif etdiyi bölgünün həm də «Koroğlu» eposunun əksər qolları üçün keçərli olduğunu bildirirdi. Alim yazır: «Məhəbbət dastanlarımızın, demək olar ki, hamısının, «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» kimi qəhrəmanlıq dastanlarımızın bir sıra boy və qollarının əsas məzmunu, yəni süjeti qəhrəmanın öz butasına çatmaq uğrunda apardığı mübarizənin təsvirindən ibarətdir. Bu süjeti, macəranı, əhvalatı, əsasən dörd hissəyə bölmək olar:

1. Qəhrəmanın anadan olması və ilk təlim-tərbiyəsi;

2. Qəhrəmanların, yəni aşiq və məşuqənin buta almaları;
3. Qarşıya çıxan maneələr və onlara qarşı mübarizə;
4. Müsəbiqə və qələbə».

Tədqiqatçı rejimin ideoloji maraqlarını gözləmək məcburiyyətində qaldığından, araşdırmalarında dastanın sosial-tarixi mahiyyətini qabartmış, qəhrəmanın mübarizəsinin sinfi xarakterinə xüsusi diqqət ayırmışdır.

M.H.Təhmasib folklorda tarixiliyi önə çəkərək, dastanların, o cümlədən «Koroğlu»nun genezisində gerçək, olmuş hadisələrin izlərini axtarmışdır. Tədqiqatçıya görə, «Koroğlu»da Azərbaycan tarixinin bir çox mərhələlərinə bağlı hadisələr, o cümlədən Babək üsyanı (Xürrəmilər hərəkatı), Cəlalilər hərəkatı, Səfəvi-Osmanlı müharibələri izlərini qoymuş, xüsusən də Cəlalilər üsyanı dastanın yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Alim bir sıra dastanşünasların, o cümlədən H.Araslının dastanın tarixi bir şəxsiyyət haqqında müasirlərinin – aşiq və şairlərin düzüb-qoşduğu nəğmələr əsasında tədricən formalaşması barədə mülahizəsi ilə razılaşmamışdır. M.H.Təhmasib yazırdı: «Akademik H.Araslı aşiq yaradıcılığında bu problemə toxunaraq dastanlarımızın üç yolla yarandığını söyləmişdir. H.Araslıya görə, bu yollardan birincisi budur ki, «bəzi dastanlarda həqiqətən tarixdə yaşamış şəxsiyyətin adı ilə bağlı müasirlərinin yaratdığı şeirlər həmin dastanın əsasını təşkil edir». Tədqiqatçı bu yolla yaranmış dastanlara misal olaraq «Koroğlu»nu göstərir. Bizcə bu hökm bir qədər dürüstləşdirilməlidir. Burası doğrudur ki, «Koroğlu» eposunun yaranmasında bir çox aşiq və aşiq məktəbinin rolu olmuşdur. Lakin bu dastanların əsası, bizcə, Koroğlu adlı, yaxud Koroğlu ləğəbli, təxəllüslü, ayamalı bir şəxsiyyətin özü tərəfindən qoşulmuşdur» (174, 19-20).

M.H.Təhmasib «Koroğlu» eposundakı tarixilik problemi ilə bağlı mülahizələrini belə yekunlaşdırmışdır: «Bizcə, «Koroğlu»nun bünövrəsi XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərindəki əzəmətli kəndli hərəkəti illərində qoyulmuşdur. Özü də ilk yarandığı zaman heç şübhəsiz ki, indikindən çox kiçik bir dastan imiş. Əlimizdə sənədlə təsbit ediləcək əsas olmasa da, biz bu fikirdəyik ki, həmin ilk «müəllif»-şair-aşıq-dastançının adı Rövsən olub, mənsub olduğu qəbilə ilə bağlı ləqəbi, ayaması isə Koroğlu imiş. Bizim ümumi dastan yaradıcılığı ənənəmizə sadıq qalaraq, o da yüzlərlə başqaları kimi özünü öz dastanına qəhrəman etmişdir. Çox ehtimal ki, o, 1610-1630-cu illər hərəkəti iştirakçılarından, bəlkə də hətta başçılarından imiş. Lakin o, bizcə, həm də zamanəsinin bilikli, savadlı adamlarından biri olmuşdur. Müəllif öz xalqının tarixini, bu tarixin qəhrəmanlıqla dolu mübarizə səhifələrini, rəvayətlərini, əfsanələrini çox yaxşı bilirmiş. Eyni zamanda, həm də istedadlı şair, gözəl səsə malik ustad aşığı imiş. Bizcə, qəhrəmanlığı, igidliyi, şairlik və aşığı öz simasında birləşdirmiş bu nadir istedad həm də biliyindən istifadə edərək öz epik surətini yaratmış, real tarixi hadisələrə əfsanəvi boyalar, əsatiri naxışlar vurmuş, öz adına dastan bağlamışdır» (174, 150-151).

Bunlarla bərabər, M.H.Təhmasib eposun bir sıra obraz və motivlərinin mifoloji təsəvvürlərlə bağlantısını qəbul etmiş və onların mifoloji semantikasından geniş bəhs etmişdir. Görkəmli alim «Koroğlu» eposundakı obrazların mənşəyini, əsasən, zərdüştçülük mifologiyasına bağlamışdır.

«Koroğlu»nun M.H.Təhmasib nəşrində dini motivlər, ümumən dini elementlər az yer alıb. Düşünmək olar ki, tərtibçi özünün və əsərin stalinizmin qurbanı olacağından ehtiyatlanaraq müəyyən dini faktları mətndən çıxarmışdır. M.H.Təhmasib monoqrafiyasında belə «Azərbaycan «Koroğlu»sunda

dini heç bir şey yoxdur» deyə yazsa da, elə həmin əsərin başqa hissəsində dini elementlərdən bəhs etmiş, hətta Həzrət Əli kultunun Koroğlu obrazına təsirini qeyd etmişdir.

Bütün deyilənlər bir daha sübut edir ki, M.H.Təhmasib Azərbaycan koroğlunun inkişafında, onun tədqiqat istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində əvəzolunmaz xidmətlər göstərmişdir və Sovet dövrünün ideoloji maraqlarından doğan məhdudiyətlərə baxmayaraq, eposun Azərbaycan türklərinin milli təfəkkürünün bədii-estetik təzahürü olduğunu daim öndə tutmuşdur.

Burada vurğulayaq ki, məhz «Koroğlu»nun M.H.Təhmasib, V.Xulufu, H.Əlizadə nəşrlərinin ortaya çıxması, P.Əfəndiyev, F.Fərhadov və M.H.Təhmasib tərəfindən dastanla bağlı geniş elmi tədqiqat əsərlərinin yazılması və ümumiyyətlə 1930-1950 illərdə Sovetlər Birliyində, xüsusən türkdilli respublikalarda «Koroğlu» mövzusunun aktuallaşması və populyarlaşması xarici tədqiqatçıların da bu mövzuya marağını gücləndirir. Bolqarıstanda Rza Mollov, Türkiyədə Pertev Naili Boratav və başqalarının topladıqları «Koroğlu» mətnləri və tədqiqatlar çap olunur (186; 190; 191). Qeyd etmək lazımdır ki, bu illərə qədər türk «Koroğlu»sunu çap etməyə maraq göstərənlər əsasən, qeyri-türklər olmuşlar.

Ümumiyyətlə, Türkiyədə «Koroğlu» mətnlərinin toplanması və nəşri işi XIX əsrin 70-ci illərindən vüsət götürmüşdür. 1872-ci ildə İstanbulda erməni əlifbası ilə «Hekayeyi Koroğlu, türkilərlə bərabər» adlı (mətn türkcədir) bir kitab çap edilmişdir. 1884-cü ildə «Məşhur Koroğlu» adı altında daha bir mətn İstanbulda nəşr olunub. Macar tədqiqatçısı İqnats Kunoş XIX əsrin 80-ci illərində türkcə bir Koroğlu əhvalatını (İstanbul variantı) yazıya almışdır. Həmin mətn sonralar 1899-cu ildə V.Radlovun «Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı

nümunələri»ndə çap olunub. Ağayan adlı bir erməni 1924-cü ildə türkcə daha bir mətni İstanbulda nəşr etdirib. Yalnız bunlardan sonra – 1928-ci ildə N.Tepedelenoğlu, 1930-cu ildə Süleyman Tevfik, yenə 1930-cu ildə Mühərrem Zeki Korğunal «Koroğlu»nun qısa mətnlərini çap etdirmişlər. Pertev Naili Boratav 1931-ci ildə nəşr etdirdiyi tədqiqatına çoxlu sayda «Koroğlu» mətnləri və şeirləri daxil etmiş, 1939-cu ildə isə N.Tezel «Koroğlu nağılı və İstanbul rəvayəti» adlı kitab nəşr etdirmişdir (Bu barədə bax: 188, 16-18)

Bununla belə, Türkiyədə «Koroğlu» eposunun daha kamil, əhatəli və böyük həcmli nəşrləri 1950-60-cı illərdə işıq üzü görmüşdür. Bu da belə düşünməyə əsas verir ki, Azərbaycanda «Koroğlu» ilə bağlı irihəcmli tədqiqatların (P.Əfəndiyev, F.Fərhadov, M.H.Təhmasibin dissertasiyaları) və xüsusən M.H.Təhmasib nəşrinin ortaya çıxması, «Koroğlu»nun bir sıra irihəcmli Orta Asiya variantlarının nəşri türk alimlərinin, folklorşünaslarının bu mövzuya marağını artırmışdır.

1959-cu ildə «Koroğlu ilə Səlma» adlı kitab işıq üzü görmüşdür. 1963-cü ildə Ferruh Arsunar «Koroğlu»nun Maraş variantını yazıya alaraq çap etdirib (191). Bu kitab irihəcmli olmasına baxmayaraq, ayrı-ayrı qollara bölünməyən mətndən ibarətdir. Arsunar nəşrində Koroğlunun (əsl adı Deli Alidir) atası Dəli Yusuf nalbəndbaşı və məşhur at bilicisidir. Paşanın tapşırığına əsasən, ona layiq at tapmaq üçün uzaq səfərə yollanır. Nil çayından çıxmış əcaib heyvandan törəyən Qıratı əldə edib paşaya gətirsə də, onun qəzəbinə tuş olur və gözləri çıxarılır. Bu mətndə Koroğlunun yalnız bir atı - Qırat vardır. Arsunar nəşrində eyş-işrət, sevişmə epizodları çox yer alır. Kənar haşiyələr (hekeyələr) süjetə əlavə edilir.

Bolqarıstan türkləri arasında dolaşan «Koroğlu» da sözügedən eposun Türkiyə versiyasına daxildir. Həmin variant

1957-ci ildə Rza Mustafa oğlu Mollov tərəfindən toplanıb nəşr edilmişdir (190). Bu nəşrdə yer almış «Dəmirçioğlu», «Koroğlunun ölümü» və başqa qollar Sofiya (Bolqarıstan) variantını İstanbul variantından fərqləndirir.

Sofiya variantı «Koroğlu»nun aşağıdakı qollarını əhatə edir:

1. Həsən bəy;
2. İlk döyüş;
3. Eyvazın oğurlanması;
4. Kənan;
5. Sazbənd;
6. Dəmirçioğlu;
7. Koroğlunun əsir düşməsi;
8. Koroğlunun toyu (evlənməsi);
9. Gül dəstəsi;
10. Koroğlunun Qıratı xilas etməsi;
11. Bəzircanlar qolu;
12. Dağıstanlı Həsən bəy;
13. Benli xanım;
14. Koroğlunun sonu.

Sofiya variantı məzmun, forma, coğrafi adlar, obrazlar və digər baxımdan Türkiyə variantlarına, əsasən, oxşardır.

Bu nəşrdə özünəməxsus epizodlar da mövcuddur:

1. Koroğlunun Fatimə adlı bacısı olması;
2. Eyvazın atası Qəssabbaşının bəyin şəxsi xidmətçisi, qəssabı olması;
3. Koroğlunun atasının Hasan bəy adlanması;
4. Hasan bəyin əslən Sivasdan olub, sonradan Boluya gəlməsi;
5. Hasan bəyin kor edilməsində Qəssabbaşının da «xidmət» göstərməsi;

6. Koroğlunun Eyvazı intiqam məqsədilə oğurlaması;
7. Odlu silah (tüfəng) icad olunandan sonra Koroğlunun qırxlar cərgəsinə qoşulub qeyb olması;
8. Bıyıklı Yusufun Koroğlunu bir gecə dağda qırxlar məclisində tapması və onun əlindən cam alıb içib, uzunömürlülük qazanması.

Digər versiyalarda olduğu kimi, burada da Koroğlu öz dəlilərini darda qoymur. Azərbaycan variantlarından fərqli olaraq Sofiya nəşrində Qırat oğurlanmır, Koroğlu öz əsir düşmüş dəlilərini azad etmək üçün sevimli atını bəyə verməyə razı olur, sonradan gəlib atını da geri qaytarır.

«Bəziranlar qolu»nda bəziranbaşının əzazil, kasıblara rəhm etməyən tacir kimi təqdimi («Bəziranbaşı» şeirində) fərqli detallardan biri kimi dəyərləndirilə bilər. Azərbaycan versiyalarının əksəriyyətində, xüsusən Xodzko variantında Bəziranbaşı səxavətli tacir obrazıdır.

Bununla bərabər, «Türk versiyasında Koroğlu tamam fərqli meylləri özündə birləşdirən kollektiv bir portretidir. Bir yandan despotlara və daxilindəki zülmkarlara qarşı mücadilə edir, yoxsulları və gücsüzləri qoruyur, digər tərəfdən sultanla razılığa gəlir, ona kömək edir, bəy olmaq və Camlıbeldən keçən yolçulardan və karvanlardan vergi toplamaq üçün ondan izn alır. Qəhrəmanın bu xüsusiyyətləri, Osmanlı feodal sinfinə qarşı yönələn hərəkətləri bəzi başçıların ayrılma meyllərini göstərməkdədir» (190, 142).

Türkiyə variantlarına sünnilik əleyhinə olan epizodlar aşkar şəkildə yer almasa da, bəzən qəhrəmanın Bəktaş, «Təriqəti-Əli» mərhəflərinə bağlılığına işarə edilir.

Bolqarıstanlı tədqiqatçı R.Mollov yazırdı ki, Anadolu variantında da Koroğlunun sonu şiə cizgiləri göstərir. İncələmənin bəzi variantlarda Koroğlunun şiə «qırxlar»a qoşulduğu və

zamanı gəldikdə təkrar ortaya çıxacağı görünməkdədir. Koroğlunun ölmədiyini və görünməz olaraq yaşadığını anladan əfsanənin təməlində, İman Mehdinin (s.ə.) ortaya çıxacağına dair şiə inancı yatmaqdadır (190, 142-145).

Türkiyə (Anadolu) «Koroğlu»sunu genetik olaraq Cənubi Azərbaycan (Paris nüsxəsi) versiyasına dayandığını iddia edən türkmən tədqiqatçısı B.A.Qarriyev belə hesab edir ki, dastan sonralar Anadolu mühitində yayılaraq və inkişaf edərək milli çalarlar qazanmışdır (215, 240). Fikrini isbatlamaq üçün B.A.Qarriyev İqnats Kunoşun topladığı mətnin məzmununu verərək, onun Azərbaycan versiyası ilə paralelliklərinə diqqət çəkmişdir. İ.Kunoşun nəşr etdirdiyi və sonralar İstanbul rəvayəti adı ilə tanınmış bu variantda Azərbaycan versiyasında rastlanmayan aşağıdakı obrazlar və motivlər yer almışdır:

1. Pir obrazı – Koroğlunun oğlu Həsənin hamisi kimi çıxış edir.

2. Alp at – Həsənin atı, Qıratdan törəyib.

3. Məhəmməd – Sazbəndin şagirdi. Koroğlu onu Çənli-belə gətirir.

4. Dördbuynuzlu qoç – Çobanın Koroğluya verdiyi qoç.

5. Buta motivi – Həsənin yuxusuna girən nurani qoca Benli xanımı ona buta verir.

6. Sehrli türklər - Koroğlu səfərə yollanan oğluna üç tük verir və deyir ki, çətin anda, köməyə ehtiyacı olanda onu yandırsın.

İstanbul variantında Benli xanımın atası Qara Vəzirin ordusu ilə döyüşü, Eyvazla Kənanın Bolu bəyin vilayətinə çiçək gətirmək üçün yollanması (Azərbaycan versiyasında dəlillər yad ölkəyə, adətən, durna teli və ya durna ovu üçün yollanırlar) epizodları spesifikdir. Koroğlu dəlisi Kənanın «Teymurləngin oğlu» kimi təqdimi, Koroğlunun min dəlisi

olması və s. elementlər də bu variantın özünəməxsus çalarlarındanıdır.

Ümumiyyətlə, Türkiyədə, Bolqarıstanda, Türkmənistan-da Azərbaycan «Koroğlu»sunun dastanının özəyi kimi qəbulu da göstərir ki, bu alimlər 1950-ci illər Azərbaycan koroğluşünaslarının qənaətlərindən çıxış edirdilər və Azərbaycan koroğluşünaslığının inkişafı dolayısı ilə bu ölkələrdə də «Koroğlu» mövzusunda tədqiqatlara və yeni mətnlərin toplanıb nəşr olunması işinə təsir göstərirdi.

2.1.4. Xalq Koroğlu və Azad Nəbiyevin tədqiqatlarında «Koroğlu» mövzusu. Xalq Koroğlu və Azad Nəbiyevi birləşdirən ümumi cəhət təkcə onların hər ikisinin 1970-ci illərdən aktiv folklorşünaslıq fəaliyyətinə başlamaları və müştərək kitabları deyil, həm də hər ikisinin eposla bağlı yazılarında Orta Asiya və Azərbaycan xalqlarının folklor əlaqələri məsələsinə xüsusi diqqət vermələridir.

Xalq Koroğlu, heç şübhəsiz ki, XX əsr Azərbaycan koroğluşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biridir. X.Koroğlunun elmi fəaliyyəti, əsasən, Sovetlər Birliyinin mərkəzi olan Moskva ilə əlaqəli olsa da, o, Azərbaycan elmi mühiti ilə də sıx bağlı olmuş və Azərbaycan koroğluşünaslığının və ümumən eposşünaslığının inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir.

X.Koroğlunun tədqiqatlarının özünəməxsusluğu onun Şərqi regionunun folklor əlaqələri kontekstində «Koroğlu» dastanını tarixi-genetik və tipoloji istiqamətdə öyrənməsidir (127; 222; 223; 224; 225). Müəllif Orta Asiya, İran və Azərbaycan eposu arasında qarşılıqlı təsirləri və bəhrələnmə imkanlarının ortaya çıxarmağa çalışmışdır. X.Koroğlu bu təsirlənməni cəmiyyətin tarixi-iqtisadi inkişafının təsiri altında

ideoloji baxışlarda və sosial quruluşda baş verən dəyişiklərin uyğunluğu ilə izah edirdi.

X.Koroğlu türk və İran mənşəli xalqların ulu əcdadlarının sosial-iqtisadi və siyasi, həmçinin mədəni əlaqələrin eramızın əvvəllərindən başlayan tarixinin hər iki etnosun epik yaradıcılığına güclü təsir etdiyini əsas götürərək, bu təsirlənməni süjet, motiv, obraz və hətta poeziya səviyyəsində axtarmışdır.

X.Koroğlu rus iranşünaslığı məktəbinin prinsiplərindən çıxış edərək müasir türk xalqlarının bir qisminin «yerli irandilli əhalinin assimilyasiyası» və türk tayfaları ilə qarışması nəticəsində meydana çıxmış xalqlar sayırdı və bu səbəbdən orta əsr oğuz eposu «Koroğlu»nu da «İran və türk sintez mədəniyyəti»ndən qaynaqlanan folklor əsəri hesab edirdi.

X.Koroğlunun «Orta Asiya, İran və Azərbaycan xalqları eposlarının qarşılıqlı əlaqəsi» monoqrafiyasında, əsasən, «Koroğlu» dastanının Tiflis nüsxəsi tədqiqata cəlb edilmişdir. Araşdırmaçı Azərbaycan və türkmən versiyalarının müqayisəli təhlilinə geniş yer ayırmışdır.

X.Koroğlunun eposun tədqiqi üçün Tiflis nüsxəsindən çıxış etməsi, ilk növbədə, onun «Koroğlu» dastanının Sovet dönəmi Bakıda nəşr edilən variantlarının ciddi nəşrlər hesab etməməsinə bağlıdır. Bu variantlarda, onun öz təbirincə desək, folklorun nəşri prosesində vacib elmi prinsiplərə əməl olunmamışdır. X.Koroğlu istər ayrıca məqaləsində, istərsə də A.Nəbiyevlə birgə nəşr olunmuş «Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu» kitabında M.H.Təhmasib nəşrini xüsusi tənqid etmişdir (221, 65-76; 222, 103).

X.Koroğlunun Azərbaycan «Koroğlu»sunun genezisini bəzən oğuz epik ənənəsindən kənarında axtarması və bəzən yalnız mədəni əlaqələrdə və təsirlərdə axtarması onun araşdırmalarının elmi məziyyətinə xələl gətirir. Məsələn, alim oğuz

qəhrəmanlıq eposunun, o cümlədən «Kitabi-Dədə Qorqud»un Azərbaycan «Koroğlu»suna «təsirinin» az qala sıfıra endirərək yazırdı: «Oğuzlar Azərbaycan türklərinin etnogenezisinin əsas komponenti kimi onların epos mədəniyyətində də xeyli iz buraxmışlar. Lakin azərbaycanlıların eposu ilə yaxından tanış olduqda başqa mənzərənin şahidi olursan. Oğuz qəhrəmanlıq eposunun «Koroğlu»ya təsiri, türkmən «Goroğlu» eposuna nisbətən, çox azdır. Azərbaycan eposunda (yəni «Koroğlu»da – A.İ.) «Kitabi Dədə Qorqud» dastanları ilə yalnız uzaqdan-uzağa oxşarlıqlar tapmaq mümkündür. Hər iki abidədə zahirli oxşar detallar genetik olmaqdan çox, tipoloji eyniliyi xatırladır» (224, 182)

Bu fikir, hazırkı araşdırmalardan göründüyü kimi, özünü doğrultmamışdır. Əvvəla, X.Koroğlunun oğuz eposuna dair araşdırmaları nə qədər sistemli və əhatəli olmasına baxmayaraq, çoxsaylı oğuznamələri və ələlxüsus «Oğuz Kağan» eposunu içərisinə almır və bu səbəbdən yarımçıqdır. İkincisi, artıq deyildiyi kimi, son araşdırmalar – N.Cəfərov, H.İsmayılov, F.Bayat, X.Bəşirova, S.Rzasoy, E.Abbasov, A.Xəlil və başqalarının araşdırmalarında göründüyü kimi, «Koroğlu» oğuz eposunun müəyyən tarixi mərhələdə transformativ törəməsidir və bu epik ənənənin əsas detallarını bütöv halda özündə daşıyır.

X.Koroğlu, həmçinin, iki epos arasındakı semantik struktur əlaqələri ümumiyyətlə nəzərə almırdı. Halbuki, «Kitabi-Dədə Qorqud»la «Koroğlu» eposu arasında struktur-semantik əlaqənin səviyyəsinə gəldikdə, N.Cəfərovun yazdığı kimi, «Koroğlu» ilə «Dədə Qorqud» arasında elə qırılmaz semantik-struktur əlaqə vardır ki, həmin əlaqəni etiraf etmədən Azərbaycan «Koroğlu»sunun nəinki genezisini, heç tipologiyasını da müəyyənləşdirmək mümkün deyildir (42, 123).

X.Koroğlu öz araşdırmalarında tarixi semantikaya folklor semantikasından daha çox diqqət verdiyindən, eposda («Koroğlu»da) hər bir obrazın, motivin tarixi analoqunu axtarır. Bu səbəbdən belə qənaətə gəlir ki, Azərbaycan «Koroğlu» eposu və ondan törəmiş qərb versiyaları şərq versiyaları ilə müqayisədə daha doğru tarixi əsasa malikdir (224, 170).

X.Koroğlu Tiflis nüsxəsinin dili barədə də öz fikirlərini ifadə edərək göstərir ki, bu əlyazma ədəbi dilə uyğun hazırlanmışdır. Ona görə, «Kitab bu halda fars dilinin leksik-frazeoloji birləşmələrindən və sintaktik-morfoloji üsullarından geniş bəhrələnmişdir. Nəticədə dastanın üslubu İran xalq dastanlarının dilinə xeyli dərəcədə yaxınlaşmış, Azərbaycan xalq danışığı dilindən isə, əksinə uzaqlaşmışdır.

«Koroğlu» ilə bağlı sonrakı araşdırmalarında X.Koroğlu dastanın Sovet Azərbaycanı aşığılarından toplanıb nəşr edilmiş variantlarına münasibətdə ənənəvi münasibətini dəyişsə də, M.H.Təhmasib nəşrini «qeyri-elmi» hesab edərək ona müraciət etməmişdir. A.Nəbiyevlə birgə yazdıqları «Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu» kitabında X.Koroğlu M.H.Təhmasib nəşrindən istifadəni elmi əhəmiyyətini qəbul etməyərək araşdırmasını H.Əlizadə, A.Nəbiyev və M.Həkimovun topladığı variantlar əsasında aparmağı məqsədəuyğun saymışdır.

X.Koroğlu dastanın İ.Şopen, A.Xodzko, S.Penn nəşrlərində eposun ümumi ideyası ilə sığışmayan məqamların, həmin nəşirlərin dastanın mahiyyətinin təhrif edən fikirlərin yanlış olması barədə mülahizələri bu əsərdə xüsusi əhəmiyyətli hal kimi dəyərləndirilməlidir.

Professor Azad Nəbiyevin koroğluşünaslıq fəaliyyəti geniş, eyni zamanda çoxistiqamətli və ardıcıl xarakter daşması ilə müasir Azərbaycan folklorşünaslığında xüsusi diqqət çəkir. Bu fəaliyyət, bir tərəfdən dastanın toplanması, ayrı-ayrı

variantların tapılması və nəşri, digər tərəfdən eposun mifoloji, tarixi, sosial, poetik aspektlərdən folklorşünaslıq və ədəbi əlaqələr kontekstlərində öyrənilməsi və bu istiqamətdə gənc tədqiqatçıların yetişdirilməsi kimi sahələri əhatə edir.

A.Nəbiyev 1971-ci ildə «Koroğlu» dastanında Koroğlu surəti» (Azərbaycan-özbək materialları əsasında)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib (141). Bu monoqrafiyada Azərbaycanda ilk dəfə Koroğlu obrazı geniş şəkildə türk epik ənənəsi daxilində xarakterizə edilir. Alim Koroğlu obrazının «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu qəhrəmanları ilə də tipoloji müqayisəsini aparır, Qazan xanla Koroğlu apasında bir sıra paralelliklər müəyyənləşdirir.

Sonrakı illərdə A.Nəbiyevin koroğluşünaslıq istiqamətində fəaliyyəti daha da genişlənir, «Qəhrəmanlıq səhifələri» monoqrafiyası çap edilir, çoxsaylı məqalələri nəşr olunur (139; 140; 142; 143; 144 və s.).

Azad Nəbiyev «Koroğlu» eposunu iki versiya – «Qafqaz-Anadolu» və «Türküstan» versiyaları kimi ayıraraq, «Şərq» və «Qərb», «Zaqafqaziya» və «Orta Asiya» kimi əvvəlki bölgələrin gerçəkliyi tam əks etdirmədiyi qənaətində olmuşdur. Tədqiqatçıya dastanın Cəlalilər hərəkatının tarixi zəminində yaranması barədə mülahizələri qəbul edərək yazırdı ki, «Elə eposun ilk nəğmələrinin, Koroğlu qəhrəmanlığını tərənnüm edən qolların həmin dövrdə yaranması, aşıq improvizəsinə daxil olması baş verə bilərdi. Özü də bu yaradıcılıq prosesini tək bir aşığın, lap elə Koroğlunun adı ilə bağlamaq həqiqətə uyğun olmazdı. Eposun genezisində ozan yaradıcılığı zəmininə əsaslanan güclü improvizatorçuluq özünü göstərir. Elə həmin yaradıcılıq ənənəsi kəndli hərəkatı qəhrəmanı Koroğlunu ilk başlanğıcda əfsanəviləşdirmiş, ona sehri qüdrət vermiş, onu döyüşlərə hazır-

lamış, əfsanəvi at və qılıncla, dəli nəərə ilə silahlandırılıb döyüş meydanına çıxarmışdır» (144, 479) .

A.Nəbiyev «Koroğlu» eposunun çoxsaylı variantlara və qollara malik olmasının səbəbini dastanın ayrı-ayrı aşığı məktəbləri və ya mühitlərində inkişafının nəticəsi sayaraq, burada Təbriz, Şirvan və Anadolu aşığı məktəblərinin əhəmiyyətini xüsusi önə sürmüşdür: «Belə bir tarixi şəraitdə türk xalqları içərisində ilkin mərhələdə «Koroğlu» eposunun yaranması Oğuz qəhrəmanlığı eposu ənənəsinə əsaslanan üç qüdrətli ədəbi məktəbin – Təbriz, Anadolu, Şirvan aşığı məktəblərinin adı ilə bağlıdır. Bu məktəblərin hər biri Oğuz eposu ənənələrini əsas götürüb əfsanələr və həqiqətlər əsasında «Koroğlu» eposunun özünəməxsus variantını yaradır» (140, 4).

Qeyd edək ki, bu məsələdə prof. A.Nəbiyevin fikirləri diqqətçəkici olsa da, bircə, «Koroğlu» dastanının bir-çox məşhur qollarının Borçalı, Tovuz-Qazax, Göyçə aşığılarından toplandığını və ənənəvi olaraq həmin bölgə aşığılarının repertuarında əsas yerlərdən birini tutduğunu da vurğulamamız lazımdır.

Sözsüz ki, A.Nəbiyevin koroğluşünaslıq fəaliyyətinin böyük bir qismi də müstəqillik dönməni əhatə edir və o, bugünkü Azərbaycan koroğluşünaslığının əsas simalarından biridir.

2.1.5. V.Vəliyev, M.Həkimov, R.Rüstəmzadə və D.Əliyevanın koroğluşünaslıq fəaliyyəti. 1980-ci illər Azərbaycan koroğluşünaslığından danışarkən Vaqif Vəliyev, Mürsəl Həkimov, Rüstəm Rüstəmzadə və Dilarə xanım Əliyevanın xidmətlərini vurğulamamaq olmaz.

Vaqif Vəliyev «Koroğlu» ilə bağlı elmi mülahizələrinə 1960-70-ci illərdəki əsərlərində təsadüf etsək də, bu mövzuda ən əhatəli araşdırmasına 1980-ci illərdə çap olunub (181; 182; 183). Professor V.Vəliyev «Azərbaycan qəhrəmanlığı dastanları» kitabında «Koroğlu» dastanına xüsusi fəsil ayır-

mışdır. V.Vəliyev həmin illərdə dastanla bağlı aparılan tədqiqatlarda əsasən iki məsələnin ön plana çıxdığını qeyd edirdi:

1. Koroğlu və Qırat sözlərinin etimologiyası;

2. Koroğlunun tarixi şəxsiyyətdən çox mifoloji özəlliklərə sahib olması.

Lakin alim öz araşdırmalarını bu istiqamətdə aparmamış, Koroğlunu haqqında sonralar dastan yaradılmış tarixi şəxsiyyət kimi qəbul etmişdir. «Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları» əsərində əsasən dastanın obrazlarının bədii-poetik xüsusiyyətləri təhlil olunub. Maraqlıdır ki, V.Vəliyev Misri qılıncdan bəhs edərkən ərəblərin «Əntərənin həyatı və qəhrəmanlıqları» eposu ilə «Koroğlu» dastanı arasında yaxınlığı qeyd edir və Misri qılınc, Ərəboğlu, Ərəbat kimi obrazların dastanda bir təsadüf deyil, eyni mənbədən qaynaqlana biləcəyini vurğulayır. Tədqiqatçı yazır: «Ümumiyyətlə, «Koroğlu» dastanında Ərəbat, Ərəboğlu adlarının olması Misri qılıncın da Ərəbistanla bağlanması ehtimalını təsdiqləməyə imkan verir» (182, 45).

V.Vəliyev mifoloji istiqaməti və əsatirçilərin nəzəriyyəsinə qəbul etmir və Azərbaycan folklorşünaslarının bu tip tədqiqat meyllərini «sünilik» adlandırır. V.Vəliyev onları tənqid edir və bu araşdırmaların xalq ədəbiyyatındakı sinfi mübarizəni diqqətə almamaqda günahlandırır: «Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, son dövrlərdə Azərbaycan folklorşünaslığında bəzi mülahizələri süni surətdə əsatirlə bağlamaq meyli bir qədər güclənmişdir. Zahirən elmi görünən bu araşdırmalarda əsatirçilər nəzəriyyəsinin təsiri hiss olunur, digər tərəfdən, xalq ədəbiyyatının sağlam, sinfi mübarizə motivlərinin təhlilindən bu mübarizələrin tarixi kökləri və nəticələrindən fikir yayınır, folklorumuzun mahiyyətində olan konflikt antoqonizm kor-təbii, bəsit, bəşəriyyətin təbiət qüvvələri ilə ilkin mübarizəsi səviyyəsinə endirilir» (182, 44). Göründüyü kimi, alim folklor

əsərinin əsatiri-mif qatını tam kənara atır və tarixiliyi əsas hesab edir. Halbuki, folklor ənənəvi strukturlar və motivlər üzərində qurulduğundan mif onun arxetipində dayanır.

Qeyd edək ki, V.Vəliyevin mülahizələri ilə səsleşən fikirlər 1980-ci illərdə yazılmış bir çox araşdırmalarda aparıcı mövqedədir. Məsələn, professor Q.Namazov da 1980-90-cı illər arası aşığı yaradıcılığı ilə bağlı yazılarında «Koroğlu» epasına geniş yer verib və epos qəhrəmanından real tarixi şəxsiyyət kimi bəhs edib (135; 136). Eyni şəkildə R.Babaxanov Koroğlunun tarixi qəhrəman, Çənlibelin tarixi qala olduğunu sübuta yetirməyə çalışıb (30).

Mürsəl Həkimov həmin illərdə dastanın üç-dörd qolunu («Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi», «Bolu bəy və Qoç Koroğlu», «Mahru xanımın Çənlibelə gətirilməsi», «Telli xanımın Çənlibelə gətirilməsi») Aşığı Hüseyin Cavan, Aşığı Hüseyin Saraçlı və Göycəli Aşığı Qədir Vəliyevdən toplamış, sonralar özünün «Azərbaycan xalqının deyimləri və duyumları» kitabında («Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi», «Bolu bəy və Qoç Koroğlu», «Telli xanımın Çənlibelə gətirilməsi») çap etdirmişdir (80). Bu qolların ikisi, daha sonralar, İ.Abbaslı və B.Abdullanın hazırladığı nəşrdə də yer almışdır.

M.Həkimov, toplayıcılıq fəaliyyəti ilə yanaşı, aşığı yaradıcılığına dair ayrı-ayrı əsərlərində «Koroğlu» şeirlərinin poetikasına geniş toxunmuş, bu şeirlərdən aşığı poeziyasının ən gözəl və ən kamil örnəkləri kimi bəhs etmişdir (71; 72; 73; 197). M.Həkimova görə, «Koroğlu» həm də yazılı ədəbiyyatımızda, poeziyamızda qəhrəmanlıq mövzusunun inkişafına, aktuallaşmasına təkan vermişdir (197, 45).

Alim dastanla bağlı mülahizələrində digərləri kimi, tarixi mahiyyəti önə çəkmiş, Koroğlunu İran xanları və Türkiyə (Osmanlı) paşalarına qarşı mübarizə aparan kəndli hərəkatının

gerçək rəhbərlərindən hesab etmişdir. M.Həkimov yazır: «Əldə olan mənbələr Koroğlu hərəkətinin 1599-1639-cu illərdə baş verdiyini və bu hərəkətin Ermənistan, Gürcüstan, Şimali və Cənubi Azərbaycan və Türkiyə ərazilərində yayıldığını düşünməyə əsas verir» (197, 37).

Tarixiliyi qəhrəmanlıq eposunun bədii özəlliklərinin öyrənilməsində mühüm və müəyyənədicə element hesab edən M.Həkimov özünün «Azərbaycan qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının bədii xüsusiyyətləri» kitabında Koroğlunun real tarixi şəxsiyyət olduğunu sübut etməyi əsas məqsəd kimi göstərmiş və bunun üçün yetərli «ciddi mənbələrlə» üzləşdiyini qeyd etmişdir. Kitabın «Koroğlu»dan bəhs edən qismində tədqiqatçı qəhrəmanın səfərlərinin orta əsrlər tarixi üzrə mü-təxəssislər tərəfindən diqqətə alınmadığına və öyrənilmədiyinə təəssüflənir (197, 37) və bunun üçün tarixçilərin və filoloqların birgə səy göstərməsinə zərurət olduğunu qeyd edir.

M.Həkimov, maraqlıdır ki, dastanın 1975-ci il nəşrinə kəskin tənqidi münasibət bəsləmiş, tərtibçi və ön sözün müəllifinin son zamanlar koroğluşünaslıq sahəsində aparılan tədqiqatlara, monoqrafiya və dissertasiyaların nəticələrini diqqətə almamaqda ittiham etmişdir. Alimə görə, 1956-cı ildən sonra (1980-ci illərədək) Bakıda nəşr olunmuş bütün «Koroğlu» kitablarında heç bir elmi yenilik nəzərə alınmamış, bunlar bir-birinin təkrarı olmuşdur (197, 40).

1980-ci illər koroğluşünaslığından danışılarkən prof. Rüstəm Rüstəmzadənin «Koroğlu» ilə əlaqəli fəaliyyəti də qeyd olunmalıdır. O, 1985-ci ildə dastanın erməni və gürcü dilində çapı və tədqiqindən bəhs edən bir neçə məqalə yazıb, «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində çap etdirib (158; 159). Sonralar həmin məqalələr onun «Xalq ədəbiyyatına dair araşdırmalar» kitabında təkrar çap edilib (162). R.Rüstəmzadə,

həmçinin, 2007-ci ildə çap olunmuş «Məhəbbət dastanları» kitabına 1980-ci illərdə Tovuzun Xatınlı kəndində qeydə aldığı bir «Koroğlu» rəvayətini daxil etmişdir. «Koroğlunun xanımları» adlı bu rəvayət Koroğlunun öz xanımları ilə poetik mükaliməsindən ibarət epizoddur (162, 491-497). R.Rüstəmzadə həmin epizodla bağlı təsviri-məlumat xarakterli geniş şərh də yazmışdır.

Lakin qeyd edək ki, mətnin ümumən «Koroğlu» dastan kompleksinə, eposun ruhuna uyğunluğu, dilinin sadəliyi, şeirlərdəki yüksək lirizm və s. onun həqiqi folklor mətni olmasına şübhə yeri qoymasa da, rəvayətin kimdən toplanması müəyyən qədər qaranlıq qalmışdır. Belə ki, toplayıcı «Dastanların toplanmasına dair qeydlər» hissəsində dastan-rəvayəti Aşıq Qədirdən, rəvayətin əvvəlində isə Göyçə Əmrah oğlundan topladığını göstərmişdir. Bizcə, rəvayətin söyləyicisi Göyçə Əmrah oğlu olmalıdır, Aşıq Qədirin adı isə «Qeydlər»də səhvən getmişdir.

Dilarə Əliyevanın «Koroğlu» ilə əlaqəli tədqiqatları, əsasən, dastanın gürcü variantı və Tiflis nüsxəsi ilə məhdudlaşmış. D.Əliyeva hələ 1975-ci ildə «Koroğlu» dastanının gürcü və Azərbaycan variantlarını müqayisə edən məqalə yazıb (55, 28-29). 1980-ci illərdə isə Tiflis nüsxəsi ilə bağlı ardıcıl məqalələri ilə Gürcüstanda saxlanan «Koroğlu» əlyazmasının Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə tanıtılması və elmi araşdırmalara cəlb edilməsi işinin əsasını qoyub.

D.Əliyeva həmin vaxtdan Tiflis nüsxəsinin kiril əlifbasına transliterasiyasına başlamış, hazırladığı hissələri (əlyazmanın məclis-qollarını) mətbuatda dərc etdirmişdir (56; 57; 58; 200). Onun ehtimallarına görə, «eposun bu yeni nüsxəsinin hələlik bizə gəlib çatmış yeganə əlyazması və indiyə qədər onun söyləmə tərzini, dili göstərir ki, daha qədim bir əlyazmadan kö-

çürülmüşdür... Əlyazmasının ayrı-ayrı vərəqlərində olan kağız möhürü göstərir ki, o, XIX əsrin birinci yarısında yazılmışdır, xəttatın adı və yazılma tarixi göstərilməmişdir» (58, 6).

D.Əliyeva Tiflis nüsxəsi ilə bağlı təsviri məlumat verməklə kifayətlənməmiş, onun tarixi məziyyətləri, fərqli xüsusiyyətləri, koroğluşünaslıqda əhəmiyyəti və s. məsələlərə də diqqət yönəltdir. Alim yazır ki, bütün «məlum versiyalardan fərqli olaraq, burada Koroğlunun adı sadəcə Koroğlu deyil, Cəlali Koroğlu kimi bilinir. Bu da indiyə kimi, Koroğlu hərəkatının XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş Cəlililər üsyanı ilə bağlı olduğunu təxmin edən tədqiqatçıların fikrini təsdiq edir və eposun tarixi dastan olub, Azərbaycanda baş vermiş tarixi hadisələrlə səsləşən bir əsər olduğunu göstərir» (58, 6-7).

Təəssüflər olsun ki, D.Əliyevanın vaxtsız vəfatı koroğluşünaslıq sahəsində gördüyü işləri yarıda qoymuşdur.

2.2. Mifoloji istiqamət. Mirəli Seyidovun araşdırmaları

Azərbaycan folklorşünaslığında «Koroğlu» eposunun mifoloji istiqamətdə öyrənilməsi nisbətən sonralar maraqlı qazanmışdır. Demək olar ki, folklorşünaslığımızda «Koroğlu»-nun mif-ritual kontekstində öyrənilməsinə, əsasən, Mirəli Seyidov və Hatəmi Tantəkinin tədqiqatları ilə başlanılmışdır.

Lakin, qeyd etmək də lazımdır ki, 1950-80-ci illər arası «Koroğlu» ilə əlaqəli digər istiqamətli tədqiqatlarda dastanın mifologiyası heç də tam diqqətdən kənar da buraxılmamışdır. Bu xüsusda, yəni, «Koroğlu»-nin mifologiyası barədə, məsələn, M.H.Təhmasibin maraqlı fikirləri olmuşdur. Alim tədqiqatlarında sözügedən dastanın mifologiyasını öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymasa da, onun mülahizələri mif-dastan münasibətlərinin araşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyətlidir. M.H.Təhmasibə görə, dastanı yaradan, onun müəllifi olan şəxs «öz xalqının

tarixini, bu tarixin qəhrəmanlıqla dolu mübarizə səhifələrini, rəvayətlərini, əfsanələrini çox yaxşı bilirmiş. Eyni zamanda, həm də istedadlı şair, gözəl səsə malik ustad aşıq imiş. Bizcə, qəhrəmanlığı, igidliyi, şairlik və aşıqlığı öz simasında birləşdirmiş bu nadir istedad həm də biliyindən istifadə edərək öz epik surətini yaratmış, real tarixi hadisələrə əfsanəvi boyalar, əsatiri naxışlar vurmuş, öz adına dastan bağlamışdır» (174, 150-151).

Bunlarla bərabər, M.H.Təhmasib eposun bir sıra obraz və motivlərinin mifoloji təsəvvürlərlə bağlantısını qəbul etmiş və onların mifoloji semantikasından geniş bəhs etmişdir. Görkəmli alim «Koroğlu» eposundakı obrazların mənşəyini, əsasən, zərdüştçülük mifologiyasına bağlamışdır.

«Koroğlu»nun mifoloji yönünün tədqiqi sahəsində bir sıra maraqlı məqalələr 1980-ci illərdə yazılmışdır. Bu məqalələrdə eposun yaranmasında mifoloji təfəkkürün rolu önə çəkilir, lakin nəticə çox vaxt ayrı-ayrı obrazların və onların adlarının etimologiyası əsasında çıxarılırdı. Həmin tədqiqatçılardan Məhəmməd Hatəmi Tantəkin və Cabbar Cəlilovu vurğulamaq olar. Maraqlıdır ki, M.Seyidov kimi, onların da «Koroğlu» dastanında mifologiyası ilə bağlı araşdırmaları, demək olar ki, «Alı kişi» qolu ilə məhdudlaşır.

Sözügədən alimlərdən C.Cəlilov eposu mifoloji təfəkkürlə poetik təfəkkürün «birgə ortaya çıxarması» qənaətini təsdiqləsə də, «Koroğlu» da mifoloji elementlərin təzahürünü əsasən obrazlarda (Koroğlu, Qırat, Alı kişi) axtarmaqla bu fikri müəyyən qədər dar çərçivəyə salmışdır (43, 80-83).

Alim ilk öncə «eposun ilkin strukturu mifoloji motivə söykənmiş, sonra tədricən yaradıcılıq prosesində realist poetik təfəkkür fantastik mifoloji təfəkkürü üstələmişdir», yazır və bu cür yaradıcılıq prosesini arxaik eposa aid edir. Nədənsə, C.Cəlilov «Koroğlu»nu da arxaik eposlar sırasına şamil edir

(43, 80). Halbuki, «Koroğlu» inkişaf etmiş orta əsrlərin qəhrəmanlıq dastanıdır və arxaik epos tipindən uzaqdır. «Koroğlu» mifi, sözsüz ki, daha əski çağlarla bağlıdır. Ancaq, dastan kimi o, aşiq yaradıcılığı ilə bağlı olub, çox yüksək poetik sistemə sahibdir. Bundan başqa, «Koroğlu» dastanında orta əsrlərin xalq romanları üçün tipik olan məhəbbət macərələri geniş yer tutur ki, bunu arxaik epos haqqında söyləmək olmaz.

Məhəmməd Hatəmi Tantəkinin «Koroğlu»nun mifologiyası ilə bağlı ilk məqaləsi hələ 1967-ci ildə «Ulduz» jurnalında çap olunub (67, 62-63). H.Tantəkin dastan obrazlarının adını onların mifoloji semantikasının açımında əsas element kimi götürmüş, Koroğlu və Alı obrazlarının mənşəyini bu şəkildə öyrənməyə çalışmış və sonrakı yazılarında da bu tədqiqat üsulunu davam etdirmişdir. Onun fikrincə, Koroğlu adının kökündə yatan «kor» tərkibi dilimizin qramatik qayda-qanunlarına müvafiq olaraq «qor» sözünün dəyişilmiş şəklidir. Alim yazır: «Qor» sözü bu gün belə xalq arasında od deməkdir. Deməli, Koroğlu-Qoroğlu-od oğlu demək olur. Əsatirdə işıqla günəş-od vəhdət təşkil etdiyindən, Koroğlu adı eyni «ışıq oğlu» mənasındadır» (69, 7).

Bu istiqamətdə araşdırmalarını davam etdirən H.Tantəkin «Koroğlu» mövzusunda geniş həcmli tədqiqatını 1983-cü ildə yazıb. Bu məqalədə o, Koroğlu və Alı obrazlarının mifik mənşəyi ilə bağlı fikirlərini daha da inkişaf etdirərək onların əski türk dini kultları ilə bağlantılı məqamlarına böyük yer ayırmışdır. H.Tantəkinin qənaətlərini ümumi şəkildə belə sistemləşdirə bilərik:

1. «Koroğlu» adı türklər arasında XVI əsrdən çox-çox qabaq mövcud olub;

2. Qoroğlu // Koroğlu ata-baba ruhları etiqaı ilə sıxı bağı olan əsatiri surətdir;

3. Alı kişinin Çənlibel kimi dağlıq bir yeri oğluna yurd seçməsi, Qoroğlu // Koroğlu adına bağlı «Kür» ad-sözünün dağ mənası verməsi ilə əlaqəlidir;

4. Koroğlunun atasının Alı adı türk dillərində «uzaq yer», «aşağı dünya» mənasını verən «Alıs», «Alış» sözü ilə bir kökdəndir (69, 13-20).

Göründüyü kimi, H.Tantəkinin məqaləsi dastanın əsas obrazlarının mifoloji semantikasının öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

M.Seyidovun «Koroğlu» dastanı ilə bağlı araşdırmalarını təhlil etməzdən qabaq söyləmək lazımdır ki, alim öz əsərlərində o dövr folklorşünaslığımızda mifoloji obrazların mənşəyinin bir qayda olaraq zərdüştçülük kontekstində araşdırılması kimi dominant baxışlardan imtina edərək, onların mifoloji semantikasını əski türk mədəniyyəti kontekstində axtarmış, ayrı-ayrı türk xalqlarının folklorundakı analoji elementlərin müqayisəsini aparmışdır.

Bununla bərabər, mifoloq çox hallarda obrazların semantikasını onların daşdığı adların etimologiyası əsasında yozmağa səy göstərirdi. M.Seyidov folklor obrazlarının mifoloji semantikasını etimologiya əsasında izah etdiyinə görə bəzən onun tədqiqat üsulunu «etimoloji tədqiqat metodu» adlandırırlar.

M.Seyidovun elmi əsərlərində XX əsr Avropa və Amerika mifoloji məktəb və nəzəriyyələrinin təsiri duyulmasa da, o da obrazın genezisində etnik düşüncə modelini, etnik davranış və yaşam tərzinin təzahürünü görürdü. Onun etimoloji-linqvistik yanaşma təcrübəsinin özünəməxsusluğunu xarakterizə edən S.Rzasoy yazır ki, M.Seyidovun yanaşması özünəməxsus olmaqla bir qədər də intuitiv-assosiativ qavramanı nəzərdə tutur: «Belə ki, o, mifoloji düşüncənin elmi model və sxemləri, qanunauyğunluq və struktur mexanizmləri ilə bağlı çağdaş elmi

araşdırmalara münasibətdə biganə idi. Heç təsadüfi deyildir ki, onun bibliografik aparatında K.Levi-Stros, E.Dürkheym, L.Levi-Brül, Z.Freyd, K.Q.Yunq, E.Kassirer, V.Terner, R.Bart, A.Losev, Y.Lotman, Y.Meletinski, V.Toporov və b. kimi mü-təxəssislərin miflə bağlı tədqiqatları ümumiyyətlə keçmir. Bu, əgər bir tərəfdən onun tədqiqatlarının nəzəri səviyyəsi, təhlillə-rinin elmi keyfiyyəti və əldə etdiyi nəticələrin dəyərinə öz mənfi təsirini göstərmişsə də, o biri tərəfdən alimin türk mifo-logiyasının öyrənilməsinə münasibətdə məhz özünə məxsus yanaşma üsulu ilə bağlı olmuşdur» (154, 153-154).

Qeyd edək ki, yuxarıda gördüyümüz kimi, «Koroğlu» ob-razlarının miflə bağlantisını bu şəkildə – etimoloji təhlil üsulu ilə araşdırılması M.H.Tantəkinin məqalələrində də rastlanılır.

M.Seyidov «Koroğlu» mətnində türk mifoloji dünyagö-rüşünün izlərini yaşadan elementləri (obraz və motivləri) müəyyənləşdirməklə, mif strukturlarının – arxetipik strukturla-rın mədəniyyətin bütün tarixi laylarında özünü təkrar-təkrar bi-ruzə verdiyini önə çəkirdi. Tədqiqatçıya görə, dastana mifoloji baxımdan baxmaq onun kökünü, ana skletini aydınlaşdırır (3, 250). Mifoloq Koroğlunun arxaik semantikasını ilə bağlı ümumi qənaəti bundan ibarət idi ki, «Türkdilli xalqlarda tanrılar dü-zümündə, sonsuzluq anlayışında Koroğlu //Qoroğlu od, günəş, torpaqla, onunla bağlı fəsillərlə, başqa sözlə deyilsə, təbiətin uzunmüddətli dəyişməsi və sabitliyi ilə bağlıdır» (170, 251).

M.Seyidov əsas obrazların mifoloji semantikasını bu şəkildə izah edirdi:

1) Çənlibel strateji əhəmiyyətli yer olmasıyla bərabər, mifik mənşəli obrazdır və dağ kultuna bağlanır;

2) Alı kişi kor olması onun dağ ruhu olmasını göstərir və oğlu ilə məhz dağda məskən tutması da dağ ruhu və ya dağ

tanrısı ilə əlaqəsinin bir növ təsdiqidir. Bu, dağın həm də əcdad, ata olması ilə bağlıdır.

3) Koroğlu üç ünsürlə əlaqəlidir:

A) Yer-torpaq (atası – dağ tanrısıdır).

B) Su (Qoşabulaqdan içib basılmaz igid olmuşdur)

C) Od və ya İşıq (onun adı Rövşəndir (İşıqdır), silahı – Misri qılıncı ildırım mənşəlidir, içdiyi Qoşabulağın suyu biri qərbdən və digəri şərqdən doğan ulduzların təsirindən köpüklənmişdir) (169, 184-207).

M.Seyidov folklor obrazlarının mifoloji semantikasını açmaq üçün etimologiyaya üstünlük verməsinə baxmayaraq Azərbaycan mifologiya elminin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Demək olar ki, 1980-90-cı illər mifologiya elminə onun tədqiqatlarının nəzəri-təcrübi prinsipləri aparıcı mövqedə olmuşdur.

III FƏSİL

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN KOROĞLUŞÜNASLIĞI

1990-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyi əldə etməsi ilə milli-mənəvi dəyərlərə və qeyri-maddi irsə maraq böyük ölçüdə artmışdır. Bu maraq elmdə, konkret halda folklorşünaslıqda, özünü, ənənəvi araşdırma üsulları ilə paralel olaraq yeni meyillərin ortaya çıxmasında və tədqiqat sərbəstliyində biruzə verir.

3.1. 1990-2000-ci illər Azərbaycan koroğluşünaslığında mifoloji istiqamətin yeni meyilləri

«Koroğlu» dastanının mifoloji aspektlərinin araşdırılmasına marağın səviyyəsi, yuxarıda izlədiyimiz kimi, 1960-80-ci illərdə, yüksələn xətlə getmişdir. Bu yanaşma tərəfdarlarının irəli sürdüyü fikirlər və tezislər daha sonralar professor Sədnik Paşayevin (Sədnik Paşa Pirsultanlının) tədqiqatlarında özünəməxsus şəkildə davam etdirilmişdir. Hələ 1987-ci ildə S.Paşayev «Koroğlu» mövzusunda iri həcmli ciddi elmi məqalə çap etdirmişdir (147, 174-185). 1990-cı illərdən isə «Koroğlu» eposu alimin əsərlərində əsas tədqiqat obyektinə çevrilib. Mif – epos münasibətlərinə öz baxışını ifadə edən müəllifə görə, «əsatirlər daha sonrakı dövrlərdə tədricən epikleşərək yerini əfsanə, nağıla vermiş, eyni zamanda, epos və dastanların yaranması üçün də əsas istifadə mənbəyinə çevrilmişdir. Əsatir qəhrəmanlıq eposu ilə birləşdiyi zaman burada, adətən, tarixən mövcud olmuş qəbilə və tayfaların bir-birilərinə münasibətlərinin bədii əksi ön plana çəkilir. Əsas diqqət

konkret olaraq bir qəhrəmanın ümumxalq işi uğrunda vuruş və mübarizəsinin təsvirinə verilir. Bütün qalan hadisə və əhvalatlar, əsasən, bir aparıcı xəttə cila vurur, onu tamamlayır, yeni boyalarla zənginləşdirir. Nağıldan fərqli olaraq qəhrəmanlıq eposu uydurma kimi qəbul edilmir» (149, 6).

Alimə görə, eposun başlanğıc, ilkin qolları geniş xalq kütləsi tərəfindən əsətir, əfsanələrlə bağlı şəkildə yaradıldıqdan sonra ozan-aşıq yaradıcılığına daxil olmuş və bundan sonra, bir qayda olaraq, zənginləşmə prosesi keçirmişdir. Bununla belə, S.Paşayev, daha gənc nəsil dastanşünas alimlər – F.Bayat, S.Rzasoy, E.Abbasov və digərlərindən fərqli olaraq mifi eposun strukturunda və ya arxetiplər səviyyəsində axtarmır, hətta bəzən onu müstəqil mətn kimi, zaman-zaman eposa daxil olduğunu, onun daxilində bir növ avtonom şəkildə mövcud olduğu qənaətinə gəlir:

«Koroğlu» formalaşana qədər, epos səviyyəsinə qalxana qədər böyük inkişaf, təkmilləşmə yolu keçmiş, bu yolda, bu keçid mərhələsində «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ilə yanaşı, neçə-neçə əsətir, əfsanə, rəvayət və dastanlar birləşmiş, qovuşmuşdur» (149, 79).

Başqa bir yerdə isə alim yazır: ««Koroğlu» eposlaşana kimi əsətir, əfsanələrdən bəhrələnmə prosesi, bir yaradıcılıq təbəddülatı uzun əsrlər davam etmişdir. Eyni zamanda «Koroğlu» eposunun qəhrəmanları tarixi keşməkeşlərdən keçərəkən bir sıra əfsanəvi qəhrəmanlarla çarpazlaşmış, qovuşmuş, onlara məxsus xarakter keyfiyyətləri əxz etmişlər» (149, 91).

F.Fərhadovun «Koroğlu»nun formalaşması tarixi ilə bağlı fikirlərinə tərəfdar çıxan S.Paşayevə görə, «Koroğlu» əfsanə və ya rəvayət şəklində çox qədimdən mövcud olmuş, lakin dastan kimi XVI əsrin axırı - XVII əsrin əvvəllərində yerli feodalların, yadelli müstəbidlərə qarşı Azərbaycanda alovla-

nan, az vaxt ərzində isə bütün Zaqafqaziyanı və Yaxın Şərq ölkələrinin çoxunu əhatə edən məşhur kəndli üsyanlarına, xüsusilə Koroğlunun başçılıq etdiyi xalq azadlıq hərəkatına həsr olunmuş nəğmə, vaqie və epizodların inkişafı, bunların bitkin bir epik süjetdə formalaşması ilə yaranmışdır (149, 84).

S.Paşayev H.Araslı, sonralar isə M.H.Təhmasibin Azərbaycan dastanlarının təsnifatına alternativ bölgü də təklif edir:

1. Real tarixi dastanlar;
2. Xəyali dastanlar.

Alimə görə, birinci qrup dastanlar real tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı olan, tarixi hadisələrlə səsleşən dastanları (məsələn, «Qurbani», «Abbas və Gülgəz», «Xəstə Qasım», «Valeh və Zərnigar» və s.), ikinci qrup dastanlar isə «qədim epos və dastanlardan, ən əsaslısı nağıllardan, əsatir və əfsanələrdən istifadə yolu ilə yaradılmış xəyali dastanlardır». S.Paşayevə görə real tarixi dastanların yaradıcıları çox vaxt məlum olduğu halda, «xəyali dastanlar» bir fərddən çox, bir neçə fərdin, hətta neçə-neçə ozan və aşiq kollektivinin yaradıcılıq məhsuludur» (149, 64). Bu prinsipə görə «Koroğlu» dastanı da birinci qrupda yer alır. Alimin bu mülahizəsi, bir qədər mübahisə doğurur. Çünki, bütün növ dastanlar ənənə üzərində yaranır, nəsildən-nəslə ötürülərək daha da kamilləşir və ona əlavə tarixi və ya folklor motivləri daxil ola bilir. Bu zaman onun əsas obrazlarının adının hər hansı real tarixi şəxsiyyətin adı ilə səsleşməsi həlledici ola bilməz.

1990-cı illərdə «Koroğlu»nun mifologiyası ilə bağlı müxtəlif mülahizələr içərisində E.Əzizovun tədqiqatları xüsusi seçilir. E.Əzizov, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq dastandakı obrazları (Alı kişi, Koroğlu, Qırat, Dürat, Misri qılınc, Qurd) astral miflərlə əlaqələndirmiş, belə hesab etmişdir ki, «Koroğlu»da bu tipli mifik ünsürlər qədim əsatirin eposa

transformasiyası zamanı tarixi hadisələrə uyğunlaşdırılmışdır. Müəllif yazır ki, Alı kişi «Böyük Ayı bürcündəki qoşa ulduzdan zəif olanına – Əlkora (Səvariyyə), Misri qılınc isə parlaq ulduza – Mitsara (Böyük Ayının «dzetasına») bənzədilmişdir. Alı kişinin Əlkora bənzədilməsi onun kor ilxıçı kimi təsəvvür olunmasına səbəb olmuşdur. Elmi ədəbiyyatda Əlkor ulduzunun adı Əlkor kimi verilir. Əlkor//Əlkor sözündəki «əl» hissəciyi ərəb dilində müəyyənlik bildirən artikldir. Koroğlu sözündən anlaşılır ki, Rövşənin atasının iki adı var: Alı və Kor. Dastan yaradıcıları burada qədim əsatirlə astral ünsürü məharətlə birləşdirmişlər» (61, 80).

Ümumiyyətlə, E.Əzizov, «Koroğlu»dakı obrazların bir çoxunun mifoloji semantikasına ilə bağlı əvvəllər söylənməmiş mülahizələri şübhə altına alır, Koroğlunu qədim Misir mifologiyasında tanrı Qorun (Xorun) oğlu Osirislə müqayisə edir, Çənlibelin «çən» və ya «şam»la (çamla) əlaqəli etimologiyasını ciddiyyə almır. Lakin bununla belə, alim özü də bir çox hallarda etimoloji arqumentlərlə məsələlərə münasibət bildirmişdir. Məsələn, tədqiqatçı yazır ki, «dan» çən sözü ilə bir kökdəndir və «Çənlibel «Danın söküldüyü yer» deməkdir» (61, 81).

E.Əzizovun araşdırmaları 1980-90-cı illər Azərbaycan koroğluşünaslığında mifoloji istiqamətin yeni meyillərini təcəssüm etdirir.

1990-cı illərin sonu, yeni əsrin əvvəllərində «Koroğlu»nun bu istiqamətdə öyrənilməsində daha bir neçə maraqlı tədqiqatlar ortaya çıxmışdır. Bu mərhələdə «Koroğlu»nun mifoloji yöndə öyrənilməsi X.Bəşirova, S.Rzasoy, F.Bayat, A.Xəlil və başqalarının araşdırmalarında davam etdirilib. X.Bəşirovanın araşdırmaları, xüsusən, 2000-ci ildə nəşr olunan «Koroğlu» dastanı: tarixi-mifoloji gerçəklik və poetika» monoqrafiyası məsələlərə yeni yanaşma tərzini ilə seçilir (35; 36; 37 və s.).

X.Bəşirova Azərbaycan «Koroğlu»sunun dastanının digər versiya və variantlarının özəyində durması barədə M.H.Təhmasib, həmçinin P.Əfəndiyev, B.Qarriyev, X.Koroğlu və digər məşhur koroğluşünasların qənaətini şübhə altına alaraq yazır: «M.H.Təhmasibin fikrindən aydın olur ki, Azərbaycan «Koroğlu»su qalan digər dastanların əsasında durur. Şübhəsiz, bu fikir yeni olmasa da, hadisələrin tarixə yaxınlığı baxımından əsaslı ola bilər. Ancaq türkmən, özbək, qazax, qaralpaq variantlarını incələdikdə aydın olur ki, bu dastanlarda Koroğlu daha çox mifoloji obrazdır. Arxaiklik ilkinliklə bağlıdırsa, onda Azərbaycan variantının adları çəkilən dastanların kökündə durduğu şübhə doğurur» (35, 8-9).

X.Bəşirovanın eposun genezisinə özünəməxsus baxışları türk ədəbiyyatşünaslarından və tarixçilərindən Əhməd Zəki Vəlid, Mehmed Köprülüzadə kimi böyük alimlərin «Koroğlu» eposunun ilkin olaraq Göytürklər dönəmində Orta Asiyada məskunlaşmış oğuzlar arasında yarandığını və sonralar oğuz-türkman tayfalarının Azərbaycana hərəkəti sonrası yeni şəkil aldıkları fikrinə yaxındır. Bu fərziyəni qısa şəkildə P.N.Boratav belə açıqlamışdır: «Bu nəzəriyyəyə görə, «Koroğlu» dastanı, islamiyyətin türklər arasına girməsindən əvvəl Mavərayi Bəhri-Xəzər oğuzları arasında Oğuz-İran mücadiləsindən bu şəkildə ortaya çıxdıqdan sonra, islamiyyəti qəbul etmiş oğuzların Xorasandan İran, Azərbaycan və Anadoluya gəldikləri sırada bu ərazilərə gətirilmişdir. Sonralar özbəklərlə türkmənlərin sıx münasibətdə olduğu zamanlarda özbəklərə, onlardan qazaxlara keçmişdir. Digər tərəfdən də Anadoluda və Azərbaycanda intişar etmiş, şəklini dəyişdirmiş, yeni bir dastan mahiyyətini almışdır» (186, 138).

X.Bəşirova «Koroğlu» eposunun öyrənilməsində tarixiliyin qabardılmasını, ideoloji yöndən dəyərləndirilməsini rədd

edirdi. Alimə görə, «Koroğlu» dastanının genezisi haqqında indiyə qədər yazılanlar bu və ya digər dərəcədə birtərəfli xarakter daşıyır: «Dastana daha çox tarixi hadisələrin bədii əksi mövqeyindən yanaşan tədqiqatçılar «Koroğlu»da mifoloji zaman kəsiyini görə bilməmiş, onu XVI əsr Cəlalilər hərəkatı ilə bağlamağa çalışmışlar. Bu tədqiqatçılar dastanın bir sıra obrazlarının – Koroğlunun, Eyvazın, Dəli Həsənin, Giziroğlu Mustafa bəyin, Bolu bəyin, Həsən paşanın tarixi prototiplərini axtarıb tapmış, bununla da dastanın folklor əsəri olduğunu o qədər də nəzərə almamışdır» (35, 22).

Tədqiqatçı «Koroğlu» əfsanə və rəvayətlərinin sonralar dastan kimi qurulması fikrini də qəbul etmir və göstərir ki, Koroğlu şifahi informasiyanın nağıl, mif, əfsanə və rəvayət şəklində müvazi şəkildə mövcud olmuş, müxtəlif auditoriyadan asılı olaraq müxtəlif janrlarda variasiya olunmuşdur.

«Koroğlu» eposunda mif-dastan münasibətlərini geniş şərh edən tədqiqatçının eposun struktur-tipoloji analizini aparması onun araşdırılmasının ən uğurlu cəhəti və yeniliyi kimi xüsusi qeyd olunmalıdır. Alim «Koroğlu»da dastanın süjet sisteminin əsas elementi kimi aşağıdakı tipik motivləri müəyyənləşdirmişdir.

1. Motiv – situasiya;
2. Motiv – nitq;
3. Motiv – köçürmə;
4. Motiv – təsvir;
5. Motiv – hərəkət.

Sonda müəllif belə nəticəyə gəlir ki, «Koroğlu»da tipik mətnlər məntiqi ardıcılıqla düzülüb dastanın gerçək mətn strukturunu əmələ gətirir.

«Koroğlu» eposunun semiotikası ilə bağlı bir neçə kitab müəllifi olan Fizuli Bayatın (Füzuli Gözəlovun) 2003-cü

ildə Ankarada işıq üzü görün «Koroğlu: şamandan aşığa, alpdan ərənə» adlı monoqrafiyası isə dastanı sosial-mədəni kontekstə öyrənməyə yönəlik ilk araşdırmalardan olsa da, ümumilikdə üç istiqaməti əhatə edir:

1. «Koroğlu»nun ayrı-ayrı miflərlə əlaqəsi;
2. «Koroğlu»nun əski türk (Tanrıçılıq və şamanizm), islam dini və sufi dünyagörüşü ilə bağlılığı;
3. «Koroğlu»nun tarixi hadisələrlə əlaqəsi.

F.Bayat dastanın tarixi Cəlallilər hərəkatı ilə bağlantısı barədə aparıcı mülahizəni şişirdilmiş hesab edərək, əsərdə Babai üsyanlarının izini, Koroğlu obrazında isə «Babai ərənliyinin təsirini» axtarır. Alim belə hesab edir ki, mifoloji Koroğluya Cəlali donu geydirilməsi daha çox heterodoks təriqətlərlə bağlı aşıqların, digər tərəfdən isə tarixçilərin xidmətində mümkün olub (184, 145).

Tədqiqatçının yekun qənaətinə, «Koroğlu kultu semantik baxımdan aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

1. Koroğlu türk mifologiyasının ölüb-dirilən və təbiəti işarələyən Tanrı oğludur. Funksiyası baxımından etnosun xilaskarıdır. Xilaskar funksiyası xalq sufizmində yeni dəyər qazanaraq haqq-ədalət keşikçisi, kasıbların dostu şəklində bir missiya ilə zənginləşmişdir.

2. Koroğlu mifoloji tip kimi yenidən qurulma aktının bütün tərəflərini şaman rəvayətlərindən almışdır. Dolayısı ilə Koroğlu şaman kimi yeni statusa keçmiş və bu keçiş prosesini özündə ifadə etmiş, alp kimi qurulmuş mifoloji-epik qəhrəmandır.

3. Koroğlu kültür və mədəniyyət keçidlərini yaşadan bir obrazdır. Şamanlığın xalq sufizminin mənşəyini təşkil etməsi şübhə doğurmadiğı kimi, Koroğlunun ərən olaraq yeni dəyər qazanması da şübhəsizdir. Bunu əski Koroğlunun işığı simvo-

lizə etdiyi kimi, Babai, Cəlali Koroğlunun işiq soyundan olması da təsdiq etməkdədir» (184, 155-156).

F.Bayat 2009-cu ildə çap olunmuş «Türk dastançılıq tarixi bağlamında «Koroğlu» dastanı: türk dünyasının Koroğlu fenomeni» adlı kitabında dastanla bağlı elmi axtarışlarını daha da genişləndirmiş, «Koroğlu»da atçılıq bilgisi, ciddi və komik qəhrəman məsələsi və digər problemlərə də diqqət yetirmişdir (145).

Göstərilən istiqamətdə araşdırmalar içərisində S.Rzasoyun, qismən E.Abbasovun tədqiqatları ritual-mifoloji (neomifoloji) məktəbin və onun ritual-mifoloji nəzəriyyəsinin ənənələrini və baxışlarını ifadə etməklə koroğluşunaslıqda xüsusi fərqlənir (9; 10; 11; 12; 13; 152; 155).

XX əsrin 20-30-cu illərində Qərbi Avropada formalaşan bu nəzəriyyənin əsas tərəfdarları – R.Smit, C.Frezer, D.Harison, A.Kuk, F.M.Kornford və başqaları olmuşlar. Ritual-mifoloji nəzəriyyə mifoloji məktəbin xələfi olmaqla ritualın miflə sıx bağlantısını və ondan üstünlüyünü qəbul edir, ədəbiyyatın, folklorun, fəlsəfənin, incəsənətin bütün sahələrinin ritual-ayını mənşəyini öndə tutur.

S.Rzasoy ritualistlər kimi ritualın mifdən ilkinliyini iddia etməsə də, poetik fantaziyaların gerçəkləşməsi olan folklor mətnin əsasında dayanan ritual-mifoloji modellərin bərpasını tədqiqatlarının əsas məqsədinə çevirir və bu modelləri folklor mətninin strukturunun əsas və əhəmiyyətli elementi hesab edir.

Bu meyillər onun «Koroğlu» eposunun ritual-mifoloji semantikasını ilə bağlı araşdırmasında irəli sürdüyü tezislərdə konkret ifadə edilmişdir. Müəllifin sözü gedən dastanla bağlı ilk beş tezisi «Koroğlu» eposunun poetik strukturunun ritualın

(inisiyasiya) strukturu ilə birbaşa əlaqələndirilməsinə xidmət edir. Bu tezislərin əsas olanları, zənnimizcə, aşağıdakılardır:

1. «Koroğlu» dastanı oğuzların «Oğuznamə» eposunun oğuz xalqlarının (Azərbaycan, türk, türkmən və b.) milli eposlarına transformasiya olunduğu çağın məhsuludur. Bu baxımdan, «Koroğlu» dastanı «Oğuznamə» eposunun xalqlaşma və millətləşmə çağlarındakı paradıqmasıdır.

2. «Koroğlu» eposu arxaik poetik strukturu etibarilə oğuz ritual-mifoloji dünya modelini özündə əks etdirir.

3. Ritualın strukturunu eposun poetik strukturunun ən müxtəlif səviyyələrində arxetipik sxemlər şəklində bərpa etmək mümkündür.

4. «Koroğlu» eposunun arxaik strukturunda funksional mahiyyəti etibarilə inisiyasiya (şərti-mərasimi ölüb-dirilmə vasitəsilə bir sosial fazadan başqasına keçidi nəzərdə tutan statusartırma) ritualı durur.

5. Çənlibel cəmiyyətdən təcrid olunmuş məkan kimi ritual məkandır» (155, 158).

Araşdırmaçı hər bir «Koroğlu» qolunun evlənmə, toyla başa çatmasını da bu aspektdə dəyərləndirir və belə hesab edir ki, bu, eposun arxaik strukturunda dayanan ritualın cinsi yetkinlik (kişilik) mərasimi ilə bağlı olmuşdur. S.Rzasoya görə, Koroğlunun evlənmə aktı bütün dəlilərin təkrarlamalı olduqları ritualın standartıdır (155, 160).

S.Rzasoyun «Koroğlu» ilə bağlı tədqiqatlarında bu nəticəyə gəlinir ki, bu dastanın qolları eyni ritual əsaslı model üzrə qurulmaqla paradıqma təşkil edir.

Əslən Cənubi Azərbaycandan olan araşdırmaçı Bəhrüz Həqqinin 2003-cü ildə Bakıda çap olunmuş kitabı da «Koroğlu»-nun mifoloji-ritual müstəvidə tədqiqi sırasına aid edilə bilər. Alimə görə, «Koroğlu» mifi, hələ İslam dininin Asiya

qitəsinə yayılmasından neçə min il öncə, Oğuz türklərinin arasında yaranmışdır. Elə buna görə də, bu mifdə, əcdad türk mifoloji təfəkküründən başqa bir iz-nişan yoxdur (74, 25). Müəllifə görə, XVI əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda baş verən hadisələr – Səfəvi dövlətinin paytaxtının İsfahana köçürülməsi, Şah Abbasın türk tayfalarının maraqlarına zidd siyasi addımları, sarayda farslarının nüfuzunun yüksəlməsi və s. türklərin milli qüruruna toxunurdu və bu səbəbdən Koroğlu mifinə yeni bir vüsətdə qayıdış baş qaldırmışdı.

Ümumilikdə B.Həqqinin əsəri tipoloji-müqayisəli araşdırma olub, Azərbaycanda «Koroğlu» variant və versiyalarının geniş və sistemli şəkildə tədqiq olunduğu monoqrafiya kimi xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir.

Qasımov Fərhadın «Koroğlu» dastanında mifoloji model» mövzusunda dissertasiyası haqqında bəhs olunan eposun mifoloji istiqamətdə Mirəli Seyidov, Hatəmi Tantəkin, Sədnik Paşa Pirsultanlı və Bəhrüz Həqqi xəttinin bir növ davamıdır. Tədqiqatçı dastanın əsasında dayanan mifoloji modeli açmaq üçün folklor və tarixi-etnoqrafik qaynaqların verdiyi bilgilərləri bir araya gətirmiş və əsasən obrazların mifoloji semantikasından bəhs etmişdir. Digər araşdırmalardan fərqli olaraq, onun tədqiqatında əsas obrazlar əski kultlarla əlaqəli sistemini qurmağa çalışıb. F.Qasımovun dissertasiyasından çıxan qənaətlərə görə, «Koroğlu» eposundakı obrazlar sistemi qədim türk dini sistemini əhatə edir:

Koroğlu – Dağ kultu;

Alı – Dağ kultu;

Qırat – Yel kultu;

Qoşabulaq – Su kultu;

Misri qılınc – Silah kultu.

Bu sistem F.Qasımovun təqdim etdiyi mifoloji modelin mahiyyətini təşkil edir. Bununla belə, bir çox hallarda onun fikirləri M.Seyidov, F.Bayat kimi görkəmli alimlərin «Koroğlu» obrazlarının mifoloji semantikasını ilə bağlı qənaətlərini təkrarlayır və eposun mifoloji sisteminin əhatəli mənzərəsini yaratmağa xidmət edir. Tədqiqatçı tarixi-tipoloji və tarixi-müqayisəli təhlil metoduna üstünlük verir, mifoloji varlıqların genezisinin öyrənilməsində diaxronik üsula əsaslanır.

Tədqiqatının əvvəlində Koroğlunun tarixi kimliyinə, eposun tarixiliyi məsələlərinə də geniş yer ayıran tədqiqatçı, sonra onun mifoloji mənşəyi ilə bağlı fikirləri sərf-nəzər edərək və indiyədək Azərbaycan alimlərinin dastanla bağlı bir sıra mülahizələrini rədd edir. Bunlardan ən diqqət çəkəni onun N.Cəfərovun «Koroğlu»nun ilahi tipologiyaya malik olması və «qədim türk təfəkküründə möhkəm yer tutmuş Tanrı obrazının konkret tarixi dövrdəki transformu» barədə mülahizələrinə qarşı çıxmasıdır (129, 47). F.Qasımova görə, əski türk düşüncəsində Tanrı anlayışının öz ölçüləri var və həmin ölçülər istər folklor örnəklərində, istər sə də bu günədək qorunub saxlanmış, orta yüzillik qaynaqlarında özünü açıqca biruzə verir. N.Cəfərovun fikrinə münasibətdə F.Qasımov belə hesab edir ki, «buradakı «Tanrı» anlayışı «Tanrı oğlu» və «Göy oğlu» şəklində işlədilən ifadəylə yanaşı tutularaq «Tenqri taq», «tenqri kağan», «tenqri elim» kimi tərkiblərdə işlənən və ilahilik, sakrallıqla bağlı bir məzmun ifadə edən anlayışın sərhədləri içərisində götürülməlidir» (129, 47).

Təəssüf ki, müəllif fikirlərini inkişaf etdirmir. Buna görə də onun iddiaları yarımçıq görünür. Halbuki, müasir folklorşünaslıqda qəhrəman obrazının arxetipində mifoloji dünyagörüşün hakim olduğu mərhələdəki allahlarla bağlı mifin dayandığı bir aksioma kimi götürülür. Demifləşmə prosesində allah-

lar qəhrəmanlara, demonik, qaranlıq dünyanı təcəssüm etdirən personajlar real tarixi düşmənlərə transformasiya olunur.

Son illər Koroğlu obrazının mif kontekstində öyrənən alimlərdən Cəlal Bəydilinin (Cəlal Məmmədovun) də maraqlı mülahizələri vardır. Koroğlunu «mifoloji atributlarını açıqca qoruyan geniş yayılmış bir obraz» kimi səciyyələndirən alim, sözügedən obrazın dastanda qurtarıcı-qəhrəman funksiyası daşdığını, ideoloji təsirlər və dastan poetikasının tələbləri nəticəsində mifoloji obrazdan tarixi cizgili dastan qəhrəmanına-dək uzun bir mərhələ keçdiyini göstərmişdir (38, 59-60). C.Bəydili Koroğlunun mifik Qurd və Xızır obrazları ilə müqayisə etmiş və onda dönərgəlik və triksterlik keyfiyyətlərinin də olduğunu qeyd etməklə, mifoloqların «Koroğlu obrazı arxaik şəkildə çoxkomponentli və çoxşaxəli surətdir» qənaətinə tərəfdar çıxmışdır (38, 61).

Yenə son dövr tədqiqatçılarından Ağaverdi Xəlilovun eposun mifoloji sistemi haqqında mülahizələrini ayrıca qeyd etmək olar. Onun qənaətinə, «Azərbaycan «Koroğlu»sunda mifoloji dünya modeli oğuz mifoloji sisteminin içərisindədir. Göy, Ulduz, Su (dərya, çeşmə, bulaq, dəniz), dağ və s. Oğuzun oğlanları kimi folklorlaşan mifoloji sxemin törəməsidir. Bu sxem prizmasından Azərbaycan «Koroğlu»sunun daha çox Oğuzun Üc Oq hissəsinə, daha çox güc, mühafizə strukturlarını təşkil edən sol qanadına mənsub olduğu da aydınlaşar» (82, 138).

Ümumilikdə bu tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan koroğluluşünaslığında «Koroğlu» dastanının mif kontekstində tədqiqi istiqamətində mühüm və orijinal elmi nəticələr əldə edilmişdir və onlar epos və mif münasibətlərinin müxtəlif səviyyələrinin gələcək tədqiqi üçün əhəmiyyətli elmi baza təşkil edir.

3.2. Kulturoloji istiqamət

Kulturoloji araşdırma metodu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və folklorşünaslığında XX əsrin sonlarından yeni istiqamət kimi yer almasına baxmayaraq, Nizami Cəfərov, Hüseyn İsmayılov, Muxtar Kazımoğlu və digərlərinin tədqiqatlarında səmərəli şəkildə reallaşa bilmişdir. Kulturoloji araşdırmaçılar üçün ədəbi-bədii mətnlər əsas siyasi, mədəni və psixoloji qüvvələrinin uzlaşdırılması və qarşılaşdırılması üçün özünəməxsus məkan sayılır. Bu tədqiqatçılar həmçinin «kültür» (mədəniyyət) anlayışına, təzad və ideologiyaya özlərindən əvvəlki tədqiqat məktəbləri nümayəndələrindən daha çox əhəmiyyət və önəm verirlər. Bu baxımdan onların «Koroğlu» dastanı və ümumiyyətlə eposla bağlı mülahizələri koroğluşünaslar və dastanşünaslar üçün xüsusi maraq doğurur və «Koroğlu»nun öyrənilməsində fərqli araşdırma istiqamətlərindən biri kimi diqqəti gəlb edir.

Türk eposu, o cümlədən «Koroğlu» ilə bağlı bir sıra sanballı tədqiqatların (41; 42) müəllifi Nizami Cəfərov müasir dövr Azərbaycan kulturoloji fikrinin ən tanınmış araşdırıcılarından biri sayılır. N.Cəfərova görə, epos mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi olan türk epos mədəniyyəti üç mərhələdən keçib:

1. Qədim türk epos mədəniyyəti. Bu mərhələ e.ə. I minilliyin ortalarından b.e. I minilliyin ortalarına qədərki dövrü əhatə edir.

2. Orta əsrlər türk epos mədəniyyəti. I minilliyin ortalarından II minilliyin ortalarına qədər olan mərhələni əhatə edir.

3. Yeni dövr türk epos mədəniyyəti. II minilliyin ortalarından sonrakı mərhələ.

Müəllifin qənaətinə, üçüncü mərhələyə aid olan «Koroğlu» eposu, həmçinin qumukların «Kollandı Batır», özbək-

lərin «Alpamış», qırqızların «Manas» kimi eposların əsas məqsədi «milli təşəkkül ərəfəsində etnomənəvi təmərküzləşmə» ideyasının tədliğindən ibarətdir:

«Heç şübhəsiz, «Koroğlu» epik sistem-mədəniyyətinin (geniş mənada eposunun!) mükəmməl bir yaradıcılıq aktı kimi təzahürü XVII əsrdə baş vermişdir, o, xalqın bağından bir vulkan kimi məhz bu əsrdə püskürmüş, sonrakı dövrlərdə isə formalaşma-inkişaf, törəmə-zənginləşmə prosesi keçirmişdir. Və bu proses dastanın epik tipologiyasının müəyyənlişməsinə də heç də ilkin «püskürmə»-doğuluş dövründəkindən az-çox oynamamışdır – xüsusilə XVIII əsr və XIX əsrin birinci yarısında epos-potensiyadan epos-sənətə doğru mükəmməl bir təkamül dövrü keçmiş, Azərbaycan intibahının, demək olar ki, bütün gücünü əks etdirmişdir» (42, 130).

N.Cəfərova görə, «Koroğlu» dastanı XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahının ictimai-fəlsəfi və estetik-kulturoloji ideyaları əsasında, onların güclü intibah əlamətlərini müəyyənlişdirir və izah edir ki, həmin əlamətlər «Koroğlu» eposunu, birinci növbədə xarakterizə edir:

1) Qədim türk, türk-oğuz mifologiyası dövrün mədəniyyətinin (eləcə də ədəbiyyatının) genetik əsasında dayanır, yaradıcılığının generatoru kimi çıxış edir;

2) XVII-XVIII əsrlər mədəniyyəti milli özünüdərk faktı olaraq təzahür edir (həmin əlamət mədəniyyətin həm məzmununda, həm də formasında özünü göstərir);

3) XVII-XVIII əsrlər mədəniyyəti, nəticə etibarilə, realist mədəniyyətidir (42, 133).

N.Cəfərov eposda dini-ideologiyayı mühüm kültür elementi hesab edir və M.H.Təhmasib «Azərbaycan «Koroğlu»sunda dini heç bir şey yoxdur» fikrini tənqid edərək yazır ki, din anlayışını geniş mənada götürdükdə, «Koroğlu»nun

mürəkkəb (bir qədər də sinkretik) dini-ideoloji sistemi vardır, bunu inkar etsək, Koroğlu obrazının özünün belə məzmunu, xüsusilə daxili (tarixi) məzmununu başa düşmək mümkün deyil (42, 145-146). Alimin «mürəkkəb, bir qədər də sinkretin dini-ideoloji sistem» dedikdə türk tanrıçılığı və islamın qovuşuq məqamlarının, xüsusən türk islam sufizmi elementlərinin dastan təzahürlərini nəzərdə tutduğunu düşünə bilərik.

Öz tədqiqatında əski türk dini təfəkkürünün spesifikasiyasına geniş yer verən N.Cəfərova görə, «Azərbaycan Koroğlu»su həm ilahi mənşəyi, həm də ilahi tipologiyaya malikdir, hətta bir qədər irəli gedib demək olar ki, qədim türk təfəkküründə möhkəm yer tutmuş Tanrı obrazının konkret tarixi dövründəki transformudur» (42, 140).

N.Cəfərov «Koroğlu»nu Azərbaycan aşığı ədəbiyyatına yüksəliş dövrünün məhsulu hesab edir ki, aşığı ədəbiyyatı folklorun klassik ədəbiyyata (normativliyə) can atması cəhdinin nəticəsi olub, özünəməxsus fəlsəfi-estetik, poetik xüsusiyyətlərə malikdir. Alimin nəzərincə, bu özünəməxsusluqlar isə budur ki, aşığı qədim türk mifologiyası ilə sufiliyi, sufilikdə həyatiliyi (realizmi) birləşdirməyə cəhd edir (42, 132).

Azərbaycan «Koroğlu»sunun sistemi, strukturu ilə bağlı N.Cəfərovun mülahizələrinə görə, «Epos-dastanın strukturundakı elastiklik həm diaxron, həm də sinxron baxımdan özünü göstərir:

a) diaxron baxımdan – bu və ya digər süjet, epizod mövcud olur, gələ-gələ ya məzmun, ya formaca dəyişir və ya tamamilə arxaikləşib unudulur, yaxud yeni süjet, epizod təşəkkül tapıb müəyyənləşir;

b) sinxron baxımdan – müxtəlif aşığılar eyni zamanda dastanın müxtəlif süjetlərini, epizodlarını ifa edirlər, intensiv variantlaşma gedir və variant çoxluğu çarpazlaşmaya imkan verir.

«Koroğlu»nun süjet, yaxud qollarını əsas süjet xəttinə münasibətinə görə iki səviyyədə nəzərdən keçirmək mümkündür:

1. Bilavasitə əsas süjet xətti ilə bağlı olub bir növ sintaqmatik xarakter daşıyan süjetlər, yaxud qollar; «Alı kişi», «Koroğlu ilə Dəli Həsən», «Koroğlunun İstanbul səfəri», «Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi», «Həsən paşanın Çənlibelə gəlməsi», «Koroğlunun qocalığı».

2. Əsas süjet xəttindən kənara çıxıb bir növ paradiqmatik xarakter daşıyan süjet, yaxud qollar: «Dəmirçioglunun Çənlibelə gəlməsi», «Koroğlunun Bağdad səfəri», (yaxud «Durna teli»), «Düratın itməsi», «Koroğlunun Dərbənd səfəri»...

Birinci səviyyəyə nisbətən ikinci səviyyə daha elastikdir və görünür, xüsusilə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində xalq aşıqları dastanı daha çox ikinci səviyyədə genişləndirilmiş, inkişaf etdirmişlər – təsadüfi deyildir ki, 60-70-ci illərdə, həmin səviyyədəki axtarışlar əks etdirən «Koroğlunun Quba səfəri», «Misri qılıncın oğurlanması», «Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməsi», «Koroğlunun Şirvan səfəri», «Koroğlunun Türküstan səfəri» və s. kimi süjet-qollar aşkara çıxarılmış, bəziləri nəşr edilmişdir.

Azərbaycan «Koroğlu»sunun iyirmi beşdən artıq (müxtəlif variantlarını çıxmaq şərti ilə) qolu üzərində aparılmış müşahidələr epos-dastanın mövcud olduğu tarix boyu, çox böyük improvizasiya, ictimai-estetik sifarişə uyğun yeni qollar vermək imkanına malik olduğunu göstərir» (42, 163-164).

Ümumilikdə N.Cəfərov «Koroğlu»nu, onun ideya-məzmun xüsusiyyətlərini, obrazlar sistemini, poetik-estetik xüsusiyyətlərini dastanın formalaşdığı və intişar tapdığı dövrün ümumi mədəni-estetik, tarixi-sosial kontekstində onlarla bir-bəşə əlaqəli öyrənilməsinə çalışıb. Müəllifə görə «Koroğlu» dastanı türk eposu şifahilikdən yazılı xalq kitablarından keç-

diyi yolun mühüm halqalarındandır və Azərbaycan xalq kitabının tarixi «Koroğlu»nun (və ya dastan şeirlərinin) ilk əlyazma nüsxələri ilə başlayır.

«Koroğlu» ilə bağlı məqalələri kulturoloji istiqamətə aid edilə biləcək digər görkəmli folklorşünas Hüseyn İsmayılovun araşdırmaları bugünkü Azərbaycan folklorşünaslığının yeni tədqiqat meyillərini izləmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alimin müasir dünya humanitarıyasının ən yeni və qabaqcıl elmi nəzəriyyə və metodları əsasında aşığı sənəti, epos, nağıl, qaravəlli, bayatı və s. mövzularda yazdığı çoxsaylı əsərləri müasir milli folklorşünaslığımızın yeni mərhələsini təşkil edir. H.İsmayılov Azərbaycan folklorşünaslığında və ədəbiyyatşünaslığında aşığı yaradıcılığına ümumilikdə (aşığı yaradıcılığının məhsulu olan dastanlar da daxil olmaqla) birtərəfli materialist nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmasına son qoyaraq, bu sənətin ideoloji əsaslarının sufizimdəki insan-Allah münasibətləri kontekstində axtarmış, aşıqların uzun əsrlər boyu həmin dini ideyaların daşıyıcıları və təbliğatçıları olduğunu sübuta yetirmişdir. H.İsmayılovun semiotik baxışlarına görə, aşığı sənətinin və aşığı poeziyasının sirləri yalnız çoxqatlı sufi simvolikasının dərki ilə açıla bilər. Onun aşığı sənətinin genezisi ilə bağlı təqdim etdiyi yeni konsepsiya türkologiyada qəbul edilmiş və dominant mövqə qazanmışdır.

H.İsmayılovun eposşünaslıq, o cümlədən koroğluşünaslıq istiqamətində tədqiqatları (85; 86; 87; 88) onun kulturoloji və semiotik araşdırmalarının tərkib hissəsini təşkil edir. Alimin «Koroğlu» eposu ilə bağlı araşdırmaları dastanın müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Onun Koroğlu obrazının genezisi ilə bağlı fikirləri daha çox maraqlı doğurur: «Epik təfəkkürün inkişafında Tənha qəhrəman motivi uzun əsrlik yol keçərək tarixin və sosial proseslərin təsiri altında «qərib qəhrəmana-

dək» transformasiya olunmuşdur. Bu prosesdə sufi təriqətlə bağlı aşığı yaradıcılığının rolu xüsusi vurğulanmalıdır».

H.İsmayılov dastanların sufi kontekstinə diqqət çəkərək göstərir ki, aşığın qürbətə yollanması, «Koroğlu» qollarındaki kimi qəhrəmanlıq məzmunundan nə qədər kənar olsa da, ənənənin inersiyası ilə hətta müasir dastanlarımızda belə bəzən dastanların və aşığı rəvayətlərinin adında əski motivlərini qorumaqdadır. Məsələn: «Aşığı Alının Türkiyə səfəri», «Aşığı Ələsgərin Qaraqoyunlu səfəri», «Aşığı Ələsgərin Qarabağ səfəri», «Növrəs İmanın Tiflis səfəri» və s. «Ələsgərnən Şəhnəbanu»da da Aşığı Ələsgər kasıb olduğundan sevgilisinə qovuşa bilmir, Aşığı Alıya qoşulub gedir, kəndinə döndükdə isə Şəhnəbanunun Pullu Məhərrəmin oğlu Mustafaya verildiyini bilir. Səfərə çıxan qəhrəman yol boyu bir sıra maneələrlə üzləşməli, sınaqlardan çıxmalı olur (85, 14).

«Hüseyn İsmayılovun yanaşmasında «Koroğlu» dastanı:

– mifoloji-genetik arxetipləri, gerçəkliyi və onun ictimai səviyyəsini eyni zamanda əks etdirən işarələr sistemidir;

– dastanın poetik strukturunun universalizmi onun müxtəlif xalqlar arasında yayılmasının başlıca şərtidir;

– poetik strukturun bu universalizmi Koroğlu süjetini mənimsəyən hər bir xalqa onda öz etnik şüurunu milli variant və versiyalar şəklində gerçəkləşdirməyə imkan vermişdir;

– Azərbaycan «Koroğlu»su eposun qlobal fondunun epik strukturunun zənginliyi, poetik funksionallığın intensivliyi, süjet hərəkətinin fəvqəldinamizmi və epik təhkiyənin kamilliyi baxımından «koroğluçuluq» ənənəsinin episentrinin Azərbaycana müncər olunduğunu nümayiş etdirir» (156, 155).

H.İsmayılov türk mentaliteti ilə yanaşı, orta əsrlər sufi ideologiyasının da «Koroğlu»da ən bariz şəkildə təzahür etdiyi qənaətini ortaya qoyur. «Başlanğıcda Koroğlu qapalı şəkil-

də özündə Həzrət Əliyə xas xüsusiyyətləri, sonda isə Mehdi Sahib əz-Zamana aid İslam esxatologiyasını təcəssüm etdirir. Bu mənada «Koroğlu» dastanı orta çağda geniş yayılmış sufi təriqətləri ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan və Türkiyə variantları isə birbaşa Ələvi təriqətləri çevrəsində formalaşmışdır. Çünki burada tez-tez Ələvi-Bəktəşi mənaqəbələrinə, əhvalat və rəvayətlərinə müraciət olunur. Türkiyə variantında Koroğlu bir qəhrəman igiddən daha çox bir sufi mürşid kimi görünür. Bu da dastanın mifdən uzaqlaşdığı, müstəqil folklor janrı kimi formalaşdığı sonrakı dövrlərin gerçəkliyidir. Dastan kimi formalaşmada sufi təcrübənin və fəlsəfənin dərin təsiri izlərini saxlamaqdadır» (87, 75).

Alimə görə, eposda etnik yaddaşın müxtəlif yaruslarının işarələrini aşkarlamaq mümkündür və bu, tarixi informasiya kimi də qəbul edilə bilər. Konkret «Koroğlu» dastanı ilə bağlı H.İsmayılov qeyd edir ki: «Təbii ki, «Koroğlu» tarixi səlnamə yox, epos və bədii sənət abidəsidir. Eyni zamanda, Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olduğu da mübahisə mövzusu deyil və dastanın müxtəlif variantlarında tarixi həqiqətlərlə səsleşən hadisələr, o cümlədən tarixi hadisələr, şəxsiyyətlər, məkan və s. bizə əlavə və dolğun informasiya verir» (86, 21).

Son illər «Koroğlu» ilə bağlı bir sıra ardıcıl məqalələr dərc etdirmiş Muxtar Kazımoğlunun (Muxtar İmanovun) tədqiqatlarını da, zənnimizcə, kulturoloji istiqamətdə araşdırmalar sırasına aid edə bilərik. Onun yazıları araşdırma predmetinin fərqli olması səbəbilə bu sahəyə yeni baxış kimi diqqəti cəlb edir (91; 92; 93; 94). Azərbaycan xalq gülüşünün genezis və poetika məsələlərini öyrənən tədqiqatçı «Koroğlu» eposuna geniş yer ayırmış, əsas obrazların (Koroğlu, dəlilər, Keçəl Həmzə və s.) arxaik semantikasını trikster (kələkbaz, fəndgir) obrazına bağlayaraq, bunu da dastanda onların ko-

mik, «dəlilik» və ya «ağılsızlıq» kimi görünən hərəkətlərinin əsl səbəbi kimi dəyərləndirmişdir.

M.Kazımoğlu təkcə məsələyə estetik baxımdan yanaşmamış, «Koroğlu»da və ümumən Azərbaycan folklorundakı komik obraz, motiv və süjetlərin qaynaqlandığı sabit modelləri və qarşıdurma cütlüklərini müəyyən etməyə çalışmışdır. Konkret «Koroğlu» eposu ilə bağlı alimin müəyyən etdiyi komik təzad cütlüklərinə, bircə, aşağıdakıları daxil etmək olar:

- 1) eybəcərlik və gözəllik;
- 2) bədxahlıq və xeyirxahlıq;
- 3) mərd və namərd;
- 5) bahadır və yalançı qəhrəman;
- 6) ağıllı və axmaq.

M.Kazımoğluna görə, folklordakı, o cümlədən «Koroğlu» dastanındakı gülüş əksər hallarda «öldürücü gülüş» sayıla bilməz. Alim belə hesab edir ki, bu gülüş kəskin konflikt mahiyyəti daşımayan «həyatverici gülüş»dür. Koroğlu kimi folklor obrazlarında komiklik və ciddiyyət (ironik və ciddi elementlər) bir-biri ilə vəhdətdədir və bu özündə əkiz qardaşlar motivinin əlamətlərini gizlədir (94, 170).

Beləliklə, bu alimlərin tədqiqatlarını nəzərdən keçirilməsini göstərir ki, ümumilikdə kulturoloji araşdırmalar «Koroğlu» dastanının öyrənilməsində yeni perspektivlər açıb və dastanın az öyrənilmiş və ya uzun müddət tədqiqatçıların diqqət vermədiyi məsələlərinin elmi müstəviyə gətirilməsinə şərait yaradıb.

3.3. Müasir Azərbaycan koroğluşünaslığında tarixi istiqamət

Müstəqillik dövründə humanitar elm sahələrinin, o cümlədən folklorşünaslığın sovet ideoloji buxovlarından qurtul-

ması onun yeni istiqamətlərdə və yeni nəzəri aspektlərdə, eyni zamanda yeni metodlarla tədqiqi imkanları genişləndirdi. Müasir Azərbaycan koroğluşünaslığını xarakterizə edərkən xüsusən dastanın mifoloji semantikasının öyrənilməsinə marağın güclənməsini vurğulamaq olar. Lakin ümumilikdə götürdükdə, müstəqillik dövrü koroğluşünaslığında mifoloji istiqamətin tarixi-sosial istiqaməti qabaqladığını söyləmək tam həqiqət olmazdı. Bu dövrdə Azərbaycan dastanlarına tarixi faktlar verən dəyərli mənbə kimi yanaşma halları da qüvvətlənmiş və bir sıra yeni araşdırmalar ortaya çıxmışdır.

Folklorun mətn tutumuna görə irihəcmli janrlardan biri olan xalq dastanları forma-məzmun xüsusiyyətləri ilə yanaşı, tarixi baxımdan da geniş materiala və faktlara malikdir. Xalqımızın ən möhtəşəm qəhrəmanlıq dastanlarından biri olan «Koroğlu» eposu bu baxımdan xüsusi seçilir və onun tarixi aspektlərinin tədqiqi hər zaman aktual və maraqlı dairəsində olan problemlər sırasına daxildir.

«Koroğlu» eposu, sözsüz ki, türk xalqlarının ən geniş coğrafi areala yayılmış tarixi qəhrəmanlıq dastanıdır, o, bu səbəbdən həm türk xalqları folklorunun, həm də orta əsrlər türk, həmçinin Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinin öyrənilməsində zəngin informasiyaya malik əhəmiyyətli mənbələrdir. Bununla belə, folklor mətnindən düzgün tarixi məlumatın əldə edilməsi araşdırmaçıdan həm folklorşünaslıq, həm də tarixşünaslıq sahəsində dərin nəzəri bilik tələb edən mövzularndan biridir.

Azərbaycan dastanlarının tarixi-sosial istiqamətdə tədqiqi, birbaşa olmasa da, dolayısı ilə, tarixi faktorları eposun yarınmasında ön plana çəkən və folklor mətnində tarixi əsaslar, faktlar axtaran rus tarixi məktəbinin nəzəri fikirlərindən qaynaqla götürür. Təbii ki, bu məktəbin nümayəndələrinin də nəzəri fi-

kirləri tam kamillikdən uzaq olmuşdur. Rusiya tarixi məktəbinin məşhur nümayəndələri – V.V.Stasov, O.F.Miller, V.V.Veselovski, M.N.Speranski, N.P.Daşkeviç və başqaları folkloru xalqın tarixi, dini, fəlsəfəsi və sosial baxışları ilə əlaqədə öyrənsələr də, onun yaranmasını cəmiyyətin yüksək təbəqəsinə bağlamaları, bütün folklor vahidlərinin arxasında yalnız tarixi gerçəklik «görmələri» ilə müəyyən naqisliklərə yol verirdilər. Sovetlər Birliyi dövründə folklorun tarixi-sosial məzmunu rejimin ideoloji maraqları çərçivəsində korrektə edilmiş və tamam yeni mənə almışdı. Folklor yaradıcılığının xəlqi mahiyyəti, aşağı siniflərin siyasi-sosial maraqlarını və arzularını ifadə etməsi kimi nəzəri fikirlər aktualıq qazanmışdı. Müstəqillik dövründə eposa sırf sinfi nöqteyi-nəzərdən qiymət verilməsi halı aradan qalxsada, «Koroğlu»nun tarixi hadisələrlə əlaqəsi mövzusu elmi maraq dairəsindən qətiyyənlə çıxmamışdır.

Azərbaycan koroğluşünaslığında dastanın tarixi mahiyyətinin önə çəkən tədqiqatçıların sırası kifayət qədər genişdir və onların çoxunu milli folklorşünaslığımızın ən görkəmli nümayəndələrini təşkil edir: M.H.Təhmasib, H.Araslı, X.Koroğlu, F.Fərhadov, M.Həkimov, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev, Q.Namazov və s.

Müstəqillik dövründə «Koroğlu» ilə bağlı bu tipli araşdırma aparən alimlər onların eposun tarixi genezisi ilə bağlı nəzəri mülahizələrini yeni səviyyədə davam etdirmişlər. Fəridə Namazovanın «Qəhrəmanlıq dastanları tarixi mənbə kimi («Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dastanları əsasında)» namizədlik dissertasiyası, Zaur Həsənovun «Kimmerlər və onların Azərbaycan tarixində yeri» adlı namizədlik dissertasiyası və 2005-ci ildə çap olunmuş «Çar skiflər» kitabı, müəyyən qədər Cəlil Nağıyevin «Koroğlu»nun Çin qaynaqları» əsəri, İslam Sadıqovun «Koroğlu kim olub?» monoqrafi-

yası, Elnarə Tofiqzının bir sıra məqalələri bu istiqamətdə dəyərli və maraqlı tədqiqatlar sayıla bilər (75; 76; 133; 137; 163; 165; 179).

Eposda tarixiliyə xüsusi əhəmiyyət verən belə tədqiqatçılar eposun tarixi gerçəklikdən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilməsini qəbul etmir, folklor əsərinə formalaşdığı mərhələnin tarixi haqqında geniş məlumat, zəngin informasiya verən mənbə kimi yanaşırdılar. Bu yönümlü tədqiqatçılardan Fəridə Namazova belə hesab edir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dastanlarının qiymətli tarixi mənbələr kimi tədqiqatlara cəlb edilməsi Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır (137, 6). Onun tədqiqatında daha əvvəlki tədqiqatçıların fikirlərinə, eposdakı məlumatlara və orta əsrlər Azərbaycan tarixinə dair mənbələrə əsaslanılaraq, «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» eposlarının keçdiyi təkamül və transformasiya prosesləri aydınlaşdırılmağa çalışılıb.

F.Namazova dastanlardakı tarixiliyi üç qismə bölməyi təklif edirdi: «Dastanlarda yaşayan tarixi bir neçə qrupa bölmək olar: böyük tarixi hadisələri əks etdirənlər, tarixi şəxsiyyətlər haqqındakı əhvalatlar, kiçik hadisələrlə bağlı rəvayətlər. F.Namazovaya görə, tədqiq etdiyi dastanlarda, yəni «Kitabi-Dədə Qorqud»da və «Koroğlu»da bu qruplara daxil olanların hamısını görmək mümkündür. «Dastanlarda ən çox təsvir edilən siyasi-tarixi hadisələrdir ki, bunları da dəqiqləşdirmək üçün dövrün şəxsiyyətlərinin əlyazmalarından istifadə olunur» (137, 22).

Tədqiqatçı Koroğlunun tarixi şəxsiyyətinin mübahisə doğuran məsələ olduğunu diqqətə alsa da, qeyd edir ki, dastanın «bütövlükdə Koroğlu obrazı əsasında qurulduğu, bütün qollarda onun iştirakı onu deməyə əsas verir ki, Koroğlu obrazlaşdırılmış tarixi şəxsiyyətdir, yəni qəhrəmanlığı ilə bu ob-

raza yaxın olan tarixi bahadır tipi kimi real şəxsiyyət mövcud olmuşdur» (137, 10).

Bəllidir ki, qəhrəmanlıq eposu həmişə xalqın qəhrəmanlıq dövrünü və qəhrəmanlıq ideyasını əks etdirir və yalnız o xalqlar tərəfindən yaradılır ki, onlar öz mövcudluğu uğrunda fədakar mübarizə yolu keçmiş olsunlar. Qeyd edək ki, qorqudşünaslıqda və koroğluşünaslıqda eposun baş qəhrəmanlarının və onunlarla bağlı hadisələrin tarixiliyi məsələsi həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Tarixilik məsələsinə xüsusi önəm verən tədqiqatçılar, bir qayda olaraq, tarixi şəxsiyyətlərin sonradan folklor qəliblərinə adaptasiyasını əsas götürürlər. F.Namazova bu məsələyə münasibətdə yazır ki, tarixi şəxsiyyətlərin obrazlaşması tarixi hadisələrin ona münasibətindən və ona olan ehtiyacından asılıdır.

Bundan əlavə, F.Namazovanın tədqiqatında «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» eposları arasında tarixi-tipoloji-etnoqrafik paralellər, dastanlarda etnoqrafik simvollar və dövlətçilik atributikası kimi maraqlı doğuran məsələlər tədqiq edilib. Tədqiqatçının sözü gedən dastanlarda aşkarladığı adət-ənənələr, mərasimlər, məişət və sənət anlayışları və s. Azərbaycan xalqının tarixi keçmişi fonunda nəzərdən keçirilir və dastanın tarixi qaynaqlarını və keçdiyi təkamül yolları türk xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyət tarixi ilə əlaqədə araşdırılır.

Həmin istiqamətdə maraqlı araşdırmaların müəllifi olan Zaur Həsənov skiflərlə və türklərin tarixi-genetik əlaqələrini araşdırarkən «Koroğlu» eposu ilə qədim skif əfsanələri arasında bir sıra süjet paralelliklərinə xüsusi diqqət ayırmışdır (75; 76; 207; 208). Bu əfsanələrin ən maraqlısı və məşhuru Herodotun «Tarix» əsərində verilmiş «kor oğulları» ilə bağlı süjetdir. Herodot yazır ki, skiflər Asiyaya soxulub, Midiyanı darmadağın edərək 28 il bu ərazilərdə hakim oldular. Sonra

Midiya hökmdarı Kiaksar onları məğlub etdikdə vətənlərinə qayıtdılar. Lakin skiflər öz ölkələrinə döndükdə onları midiyalılarla savaştan daha böyük fəlakət gözləyirdi. Skif qadınları ərələrinin olmadığı dövrdə qullarla yaxınlıq etmişdilər və onlardan gənc bir nəsil törəmişdi. Gənclər öz mənşələrindən xəbər tutub geri qayıdan skiflərlə müqavimət göstərməyə başladılar. Skiflərlə qulların övladları arasında uzun müddət döyüşlər getdi. Skiflər heç cür qullara qalib gələ bilmirdilər, sonnda bir nəfər skiflərə təklif edir ki, qulların üzərinə silahla yox, qamçı ilə getsinlər. Bundan sonra, qullar məğlub olub qaçıb dağılışırlar. Herodot göstərir ki, bu gənclərin atalarını – qulları skiflər ənənələrinə uyğun olaraq kor etmişdilər.

Z.Həsənov Herodotun «kor oğulları» haqqında qeydə aldığı əfsanəni «Koroğlu» dastanı ilə tutuşduraraq iki hekayət arasında süjet oxşarlıqlarını çar skiflərlə türklərin eyni mənşəli olmasına bağlayır. Bu zaman sözlərin etimologiyasına da əsaslanmağa çalışır. Məsələn yazır ki, Alı – sırf türk sözüdür və «cəmiyyətin aşağı təbəqəsi» deməkdir (75, 364).

Burada tədqiqatçı ilə razılaşmaq çətindir. Alı ərəb mənşəli «Əli» adının (mənası «ali», «yüksək» deməkdir) bir variantıdır və onun «Koroğlu» dastanında müsbət obrazlardan birinin (bəzi variantlarda Koroğlunun özü də Rövşən Əli adı daşıyır) adı kimi keçməsi xalq sufizminə və islamdakı Əli kultuna bağlıdır.

Müəllifin ümumi qənaəti bu olur ki, çar skiflər və onların məğlub etdikləri «kor oğulları» türkdilli olmuşlar və onların nəsiləri bu süjeti maneəsiz olaraq inkişaf etdirərək və genişləndirərək bugünkü səviyyəyə qaldırmışlar (75, 382)

Z.Həsənov, tarixi aspektlə yanaşı, «Koroğlu»nun mifologiyasına da diqqət yetirmiş və maraqlı mülahizələr söyləmişdir. Onun dastanın mif qatı ilə bağlı əsas qənaətləri bun-

dan ibarətdir ki, «Koroğlu»nun genezisində skiflərin Herakldan törəməsi ilə bağlı mif iştirak edib və bu dastan şamanizm elementlərini böyük ölçüdə özündə yaşadır. Z.Həsənov «Koroğlu» ilə Herakl əfsanələri arasında 14 paralel məqam müəyyənləşdirib:

1. Heraklın atları itir – Koroğlunun atı itir;
2. Heraklın atları o, yatan zaman itir – Koroğlunun atı onun yatdığı vaxtda itir;
3. Heraklın atlarını yarımələk-yarılan məxluq ələ keçirir – Koroğlunun atını yerlə sürünən qarı oğurlayır;
4. Herakl onun atlarını ələ keçirən yarımələk-yarılanı (Yexidnanı) tapır – Koroğlu onun atını aparmış qarını tapır;
5. Herakl yarımələk-yarılanı (Yexidnanı) tapmazdan əvvəl Araksla vuruşub ona qalib gəlir – Koroğlu Araz (Araks) çayını keçdikdən sonra onun atını aparmış qarını tapa bilir;
6. Herakl yarımələk-yarılanın yanına yol tapır – Koroğlu qarının yanına yol tapır; cadugər qız onu yerə basdırır, ilana çevrilir, Koroğlunun üstünə ilanlar sarılır;
7. Yarımələk-yarılan Herakldan (oğlana) hamilə qalır – Qarı Koroğludan oğlana hamilə qalır;
8. Müxtəlif versiyalara görə, Heraklın 1, 2 və ya 3 oğlu olur – Müxtəlif versiyalara görə, Koroğlunun 1 və ya 2 oğlu olur;
9. Yarımələk-yarılanın Herakldan hamilə qalması mağarada baş verir – Qarının Koroğludan hamilə qalması mağarada baş verir;
10. Herakl oğlu doğulmazdan onu tərək edir – Koroğlu oğlu doğulmazdan onu tərək edir;
11. Herakl öz oğluna kəmərinə saxlayır – Koroğlu öz oğluna bazubəndini saxlayır;

12. Herakl öz kəmərindən asdığı qızıl camı oğluna saxlayır – Koroğluya tasından irsən qızıl cam qalır;

13. Heraklın oğlu Skifin yayını ondan və atasından başqa heç kim çəkə bilmir – Koroğlunun yayını ondan başqa heç kim çəkə bilmir;

14. Heraklın oğlu öz ölkəsində şah olur – Koroğlunun oğlu irsən öz ölkəsinin şahzadəsidir (207, 709) .

Bu paralelləri müşahidə etmiş tədqiqatçı oxşarlıqların səbəbini hər iki hekayətin türk epik ənənəsinə və qədim türk düşüncəsindəki qəhrəman tipinin sabitliyinə bağlayır. Z.Həsənovun iddiaları mübahisəli olsa da, çox maraqlı və hələ açılmamış və ya az öyrənilmiş məsələlərə yönəlik olduğundan xüsusi əhəmiyyətə malikdir və onlar gələcəkdə daha ətraflı araşdırmalar tələb edir.

İslam Sadıqovun araşdırmalarında və 2007-ci ildə müdafiə etdiyi «Azərbaycan folklorunda «Koroğlu» poetik ənənəsi» adlı namizədlik dissertasiyasında «Koroğlu»nun özündən sonrakı xalq yaradıcılığına obraz, motiv, süjet, bədii ifadə vasitələri səviyyələrində təsir imkanları və Koroğlunun tarixi kimliyi məsələsi öyrənilmişdir (163; 164; 165; 166; 167). Sözügedən dissertasiyada bu məsələlər, ümumilikdə, aşağıdakı səviyyələr üzrə tədqiq olunub:

1. «Koroğlu» eposunun özündən sonra yaranmış Azərbaycan xalq dastanlarına, o cümlədən qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarına təsiri;

2. Azərbaycan aşıq poeziyasında və «Koroğlu» eposunda oxşar və ya eyniyyət təşkil edən motivlər;

3. «Koroğlu» eposu və xalq paremiologiyası (eposdan əvvəl yaranmış və dastana düşmüş, habelə sonralar bu eposun təsiri altında yaranmış atalar sözü, məsəl, idiom, frazeoloji ifadə və hikmətli sözlər);

4. Bayatı mətnlərində «Koroğlu» motivləri.

İ.Sadıqova görə, «Koroğlu» eposunun dastanlarımızdakı təsirindən çox geniş danışmaq olar, çünki bu təsir çoxcəhətli və geniştir. Hətta «Koroğlu» eposunun ayrı-ayrı qollarındakı süjetlər əsasında müstəqil dastanlar yaradılması halları da mövcuddur. İ.Sadıqov folklor mətnində – dastanda, nağılda, rəvayələrdə, atalar sözlərində və s. obraz, motiv, süjet və s. səviyyələrdə «əlavələri» və təsirlənmələri labüd hesab edir. İ.Sadıqovun araşdırmalarından belə nəticəyə gəlmək olur ki, ənənəvi süjetlər və ya motivlər müəyyən zaman kəsiyində, tarixi proseslərin təsiri altında yeni şəkillərə transformasiya olunmur, əksinə, baş vermiş tarixi hadisələr sonradan bədiiləşir və folklor əsərinə çevrilir: «Hər bir dastan onu yaradan xalqın tarixinin, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, həyat tərzinin, sosial, iqtisadi, fəlsəfi, estetik təfəkkürünün, elmi və ədəbi-bədii düşüncəsinin aynasıdır. İriliyindən-xırdalığından asılı olmayaraq hər bir dastanın meydana gəlməsi xalqın həyatında baş vermiş yadda qalan hadisələrin bədiiləşdirilməsindən başlayır, sonra zaman-zaman təkmilləşmə, püxtələşmə və zənginləşmə yolu keçir» (167, 9).

Bu araşdırma ilə yanaşı İ.Sadıqov eposu tarixi-sosial istiqamətdə ayrıca tədqiqata cəlb etmişdir. İ.Sadıqov araşdırmalarında, bəzən, Koroğlunun dastan qəhrəmanı, bədii obraz olmasını unutmuş, onu gerçək tarixi şəxsiyyət, Çənlibeli tarixi məkan kimi xarakterizə etmişdir. Bu baxımdan onun araşdırmaları tarixiliyi ədəbi-bədii prosesin əsas mexanizmi kimi götürən məktəblərin prinsiplərinə uyğundur.

Müəllifin Koroğlunu və ümumiyyətlə isə dastan qəhrəmanlarının çoxunu tarixi şəxsiyyətlər, hətta adlarına bağlanan dastanların müəllifi hesab etməsi, zənnimizcə, onun bir sıra hallarda yanlış qərarlar çıxarmasına səbəb olmuşdur. Müəllif

bir tədqiqatında yazır: «Əgər biz aşiq poeziyasını dastan şeirləri və mükəmməl poetik örnəklər deyə, iki qrupa bölsək, onda «Koroğlu» dastanındakı şeirlərin çoxunu birinci yox, ikinci qrupa aid edilməlidir. Doğrudur, «Qurbani», «Abbas və Gülgəz», «Əsli və Kərəm», «Valeh və Zərnigar» və s. dastanlarımızın mükəmməl şeirləri çoxdur, lakin onların müəllifi bəllidir, hamısı da seçilir və heç biri dastan şeiri adlandırıla bilməz» (163, 23).

Əvvəla, tədqiqatçının bu cür aşiq şeirini «dastan şeiri» və «mükəmməl poetik örnəklər» şəklində bölməsinin heç bir prinsipi yoxdur. İkincisi, Azərbaycan dastanlarının hamısı aşiq yaradıcılığına bağlıdır və ondan kənarında ayrıca intişar tapmayıb. Üçüncüsü, dastanların və ya dastan şeirlərinin müəlliflərinin konkret bəlliliyi hipotezadır və əksər alimlər tərəfindən qəbul edilməyib. M.H.Təhmasib göstərirdi ki, aşiq yaradıcılığı ilə, aşiq mühiti ilə, görkəmli aşıqların həyatı ilə az-çox tanış olanların hamısı bilir ki, bədahətən söz demək qabiliyyətinə malik bütün aşıqların tərcümeyi-halı müxtəlif əhvalatlar, macərəlarla dolu olur. Belə aşıqlar çox gəzir, çoxları ilə görüşüb-deyişir, çox zaman da yuxarıda deyildiyi kimi özünə qürrələnənlər tərəfindən deyişməyə dəvət olunur. Hər belə deyişmə isə bir əhvalat, bir macərə kimi dillərə düşür, rəvayət şəkli alır, hətta ustad aşıqlar mərd ərənlərin, ustadların başına gəlmiş bu əhvalatları öz şagirdlərinə də bir dərs kimi keçir, əbədiləşdirirlər. Aşığın nüfuzu, şöhrəti artdıqca belə əhvalatlar da çoxalır... Bizcə, dastanlarımızın bir qismi, yuxarıda deyildiyi kimi, belə rəvayət, macərəların sonra gələn dastançı və yaxud improvizator tərəfindən təkmilləşdirilməsi yolu ilə yaradılır. Şübhəsiz ki, bu təkmilləşdirmədə rəvayət sahibinin qoşmalarından da istifadə edilir (174, 86-87).

Professor Cəlil Nağıyevin 1999-ci ildə işıq üzü görmüş «Koroğlu»nun Çin qaynaqları» adlı monoqrafiyası dastanın tarixi genezisi ilə bağlı fərqli mövqe nümayişi ilə seçilir (133). C.Nağıyev Çin xronikalarından çıxış edərək Koroğlu obrazının tarixi prototipini VI əsrdə qərbi Çində baş vermiş üsyanın türk mənşəli rəhbəri An Lu-Şanla bağlamağa çalışmışdır. Çin xronikalarının verdiyi məlumatları «Koroğlu» dastanı ilə tutuşduran C.Nağıyev Lu-Şan adının «Rövşən»in Çin dilindəki variantı olduğunu inandırıcı arqumentlərlə sübut etmişdir. Alimə görə, qədim İran mifologiyasından və «Avesta»dan gələn bu ad Rast-Rövşən şəklində orta əsr şifahi və yazılı dastanlarda geniş rastlanılır. Ona görə, Lu-Şanla bağlı rəvayət türk epik ənənəsində yüzillər yaşayaraq «Koroğlu»ya transformasiya olunmuşdur. Lakin bu müddətdə qəhrəman tipologiyası dəyişməmiş, öz əsas cizgilərini qoruyub saxlamışdır (133, 44-88).

C.Nağıyev əslində türk epik qəhrəman tipinin bir sıra sabit keyfiyyətlərinə əsaslanaraq iki qəhrəman arasında eyniyyət axtarmışdır. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallar, müəllif tarixiliyi daha öndə tutmuş, folklor semantikasını ikinci plana keçirmişdir. Belə ki, Çin xronikasında An Lu-Şan haqqında söylənən bəzi epizodların tarixi gercəklik yox, qədim türk və Çin folklorundan alınma informasiya ola biləcəyi daha məntiqli görünür.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri «Koroğlu» mövzusunda elmi araşdırmalar içərisində Yeganə İsmayılovanın «Koroğlu» dastanında obrazlar sistemi» adlı namizədlik dissertasiyası haqqında danışılan eposun obraz və süjet quruluşu kimi məsələlərinin bütöv və bir sistem halında araşdırılması baxımından diqqət çəkir (89). Tədqiqatçı Azərbaycan koroğluşünaslığının və ümumən eposşünaslığının mövcud elmi-nə-

zəri təcrübələrini mənimsəmiş və dastanın öyrənilməsinə həmin elmi qənaətlər əsasında yanaşmışdır. Bu səbəbdən Y.İsmayılovanın tədqiqatı əsərin müqayisəli-tarixi və tipoloji-müqayisəli, tipoloji-semantik istiqamətlərdə tədqiqində yeni mərhələni əks etdirir.

Dissertasiyada «Koroğlu» eposunun obrazlar sistemi iki səviyyədə nəzərdən keçirilir:

- 1) obrazlaşdırmanın süjet səviyyəsi;
- 2) personajlar səviyyəsi.

Müəllifə görə, eposun süjeti öz quruluş etibarilə Azərbaycan – türk dastançılıq kodunun ənənəvi elementlərini əks etdirir. Tədqiqatda dastanın süjeti epik obrazlaşmanın səviyələrindən biri kimi tədqiq olunmuşdur (89, 5-84).

Canlı personajlar (insan obrazları) «Koroğlu» dastanının obrazlar sisteminin ikinci səviyyəsini təşkil edir. Müəllifə görə, dastanın süjeti ilə personajlar sistemi bir-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır və süjet personajların funksiyalaşdırılmış hərəkətlərinin düzümü kimi təşkil olunur. «Dastanın personajlar sistemi bir-birinə qarşı duran iki qütbü təşkil edir. Qəhrəman qütbü və antiqəhrəman qütbü. Koroğlu istər qəhrəman qütbünün, istərsə də bütövlükə personajlar sisteminin mərkəzi obrazıdır» (89, 161).

Tədqiqatlarda «Koroğlu» obrazının təhlilinə xüsusi yer verən Y.İsmayılova bu qənaətə gəlir ki, «Koroğlu» obrazının epik quruluş semantikasının öyrənilməsi göstərir ki, bu obrazın semantik strukturunda üç qat (arxaik – mifoloji, tarixi və epik) bir-birinə bağlanmışdır. Bu cəhətdən, Koroğlu epik qəhrəman kimi, arxaik epos qəhrəmanı ilə sıx bağlıdır. Belə ki, onun atını, silahını, döyüş nərəsini, məkanını, şairliyini (magik söz demək qabiliyyəti), saz çalmasını (musiqinin magik gücünə yiyələnməsini) və döyüşçü adını (Koroğlu adı) əldə

etməsi məhz arxaik – mifoloji epos qəhrəmanının inisiyasiya sxemi üzrə olur. Tədqiqat göstərir ki, bütün arxaik-sifoloji və tarixi cizgilərinə baxmayaraq «Koroğlu» obrazının quruluş semantikasında epik lay ən əhatəli, ən başlıca laydır. O, digər layları öz içərisinə almaqla, onları epik məntiqin qayda-qanunlarına tabe etmiş olur. Bu baxımdan, obrazın arxaik-mifoloji semantikasi epik qəhrəmanın fəvqəladiliyinin təsdiqinin hiperbolik vasitəsi kimi çıxış edir (89, 161-162).

Y.İsmayılova tədqiqatının bir hissəsini də eposun tarixi semantikasına həsr edir və bu zaman iki cəhətə diqqət yetirilməsini vacib sayır:

1) Eposun təqdim etdiyi dünya və cəmiyyətin real dünya və cəmiyyətin obrazı alması haqqındakı universal qanunauyğunluq;

2) Azərbaycan – türk eposunun real gerçəkliyi epikləşdirməsinin özünəməxsusluğu.

Y.İsmayılova «Koroğlu» eposunun və onun qəhrəmanının real tarixlə əlaqəsinə xüsusi diqqət verir və hətta bunu «əsərin qarşısında duran elmi vəzifə» adlandırır (89, 24). Bu baxımdan sosial-tarixi araşdırmalar yolu ilə gedir və bu məsələdə dastan hadisələri ilə gerçək tarixi hadisələrin əlaqələnməsində iki səviyyəni aparır.

Bunlardan biri, müəllifə görə, «siyasi əlaqələnmə planı», digəri isə «sosial əlaqələnmə planı»dır. Müəllifin qənaəti, koroğluluşunashıqda mövcud fikirlərlə üst-üstə düşür və süjetin tarixi semantikasının XVI – XVIII əsrlərin siyasi hadisələri, Osmanlı – Səfəvi müharibələri və onların doğurduğu nəticələrlə bağlı olduğunu ifadə edir (89, 27).

Məhərrəm Cəfərli özünün «Dastan yaradıcılığı» monoqrafiyasında dastanın ideya-bədii xüsusiyyətlərinin tədqiqinə geniş yer ayırmış, dastanın genezisi, quruluşu, forma-məzmun

xüsusiyyətləri, obrazlar sistemi barədə mülahizələrini yürütmüşdür. M.Cəfərli dastanın formalaşması ilə bağlı danışarkən ondan əvvəlki Azərbaycan folklorşünaslarının qənaətlərindən çıxış edir və yazır: «XVI əsrin sonu – XVII yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda milli müstəqillik uğrunda gedən mübarizə eposun yaranmasında mənəvi, psixoloji, ideoloji zəmin rolunu oynamışdır» (40, 57).

Dastanın strukturundan bəhs edərkən isə M.Cəfərli göstərir ki, «Alı kişi» qolu bütün dastanın əsasını təşkil edir: «Dastanın ideyası burada hazırlanır, gələcək hadisələrin əsası burada qoyulur» (40, 63). Bizcə müəllifin bu fikri onun eposun milli azadlıq ideyanı təcəssüm etdirməsi barədə bir qədər əvvəl söylədikləri ilə müəyyən mənada uyğunlaşır. Əgər diqqət yetirsək, dastanın ilk qolunda Koroğlu və Alının Həsən xanla konfliktinin, ən yaxşı halda, sosial məzmun kəsb etməsindən və siniflərarası mübarizənin işarəsi olmasından danışa bilərik. «Koroğlu»da milli azadlıq ideyası digər qollarda, süjetlərdə daha qabarıqdır və bu, eposun zaman keçdikcə, zənginləşdikcə ümümmilli ideyanı daha çox əks etdirməsini göstərir.

«Koroğlu» eposuna daha geniş kontekstə – Azərbaycan türklərinin qəhrəmanlıq eposu kontekstində baxan M.Cəfərli həmin kitabında qəhrəmanlıq dastan yaradıcılığını dörd mərhələyə ayırır ki, onlardan da birini «Koroğlu» təşkil edir:

1. Arxaik-mifoloji epos;
2. «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznamələri;
3. «Koroğlu» dastanı;
4. Qaçaq rəvayətləri və dastanları (40, 102).

Bu baxış, yəqin ki, gələcək tədqiqatlarda daha da inkişaf etdiriləcək və dastanlarımızın təsnifi istiqamətində yeni addım kimi diqqətdə olacaq.

M.Cəfərli «Koroğlu» eposunun tədqiqində tarixi-sosial istiqaməti əsas götürür dastanda, xüsusən epik ziddiyyətlərin mahiyyətində sosial münasibətləri ön plana çəkir və «sosial konflikti» dastanın əsas ideyası kimi qəbul edir. Alim yazır ki, tarix «Koroğlu»nu yaratmış, «Koroğlu» da öz növbəsində tarixi yaratmışdır (40, 78). Dastan hadisələrini tarixi-sosial aspektən şərh edən M.Cəfərli bu baxımdan F.Fərhadov, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev və başqa tədqiqatçıların yolunu davam etdirir. Obrazların təhlilində tədqiqatçı yazır: «Beləliklə, eposdakı dəlillər aşağı məhkum təbəqənin, xanımlar isə hakim təbəqənin nümayəndələridir. Dəlilərin cəmiyyətdə məruz qaldıqları zülm və yaşadıkları ağır mənəvi həyat onları üsyana sövq edir: dəlillər Koroğluya qoşulub zülmə qarşı mübarizə aparırlar. Xanımların isə maddi problemi yox idi, onları Çənlibelə gətirən mənəvi sıxıntıdır. Çənlibelə gəlmiş qadınların hamısı öz atalarının, yaxud qardaşlarının zülmünə etiraz edir» (40, 86-87).

M.Cəfərli şeirlərin təhlilində də yenə sosial-tarixi mahiyyəti diqqət mərkəzinə çəkir və bu şeirlərin də sosial ideyanın təcəssümünə xidmət etdiyini göstərir. Məsələn, Nigar xanımın dilindən verilmiş qoşmanın təhlilində yazır: «Şeirin sonuncu bəndi sosial motiv üzərində qurulmuşdur: «Mən xotkar qızıyam, Nigardır adım // Şahlara, xanlara məhəl qoymadım // Bir sənsən dünyada mənim muradım // İstərəm özünə eylə yar məni!». Göründüyü kimi, Nigar əslində bəyan edir ki, mən hökmdar qızı olsam da, bu təbəqənin sosial əxlaqını qəbul etmirəm. «Şaha məhəl qoymamaq» psixoloji kontekstdə şah, xan oğlanlarını bəyənməmək mənasındadırsa, sosial kontekstdə «şahlığı», «xanlığı» bəyənməmək deməkdir. Bu halda «Bir sənsən dünyada mənim muradım» mısrası Nigar xanımın Koroğlunun simasında təcəssüm olunan sosial ideyanı özünün həyat kredosu elan etməsi mənasına gəlir» (40, 90-91).

M.Paşayevanın «Koroğlu»nun etnoqrafiya ilə bağlı məqamlarının, Ə.Ələkbərlinin isə dastanın Qərbi Azərbaycanın tarixi və coğrafiyası ilə əlaqəli faktlarının öyrənilməsinə həsr olunmuş məqalələri də epasa tarixi yanaşmanı əks etdirən araşdırmalar sırasına aiddir (52, 68-72; 148, 79-86). Elnarə Tofiqzızının məqalələrində isə (88; 179) «Koroğlu»nun tarixi qatı, əsasən, dini və siyasi-ideoloji aspektlərdə öyrənilmişdir. Araşdırıcı Cəlali, Səfəviyyə (Şeyxilik), Ələvilik kimi təriqətlərin ideologiyasının tarixi faktlar kimi dastanda geniş iz qoyduğunu önə çəkib.

3.4. İsrafil Abbaslının koroğluşünaslıq fəaliyyəti

Müasir Azərbaycan koroğluşünaslığının görkəmli simalarından olan professor İsrafil Abbaslının mənəvi irsimizin bu möhtəşəm abidəsinin öyrənilməsinə aid ilk araşdırmaları 1970-80-ci illərdən başlayır. Bu tədqiqatların böyük qismi erməni əlifbasında yazıya alınmış və Ermənistanın arxivlərində və ədəbiyyat muzeylərində saxlanan «Koroğlu» variantlarının öyrənilməsinə həsr olunub. Lakin bununla belə, İ.Abbasovun aktiv koroğluşünaslıq fəaliyyəti 1990-cı illərdən sonraya aiddir.

Öz araşdırmalarını əsasən tarixi-tipoloji və tarixi-müqayisəli metodlar əsasında aparmış alim, M.H.Təhmasib, B.A.Qarayev, V.M.Jirmunski, X.Koroğlu kimi tədqiqatçıların türk-Azərbaycan eposunun öyrənilməsi istiqamətində müəyyənləşdirdikləri xətti davam etdirsə də, onun tədqiqatları təkcə folklorşünaslıqla məhdudlaşmayıb, ədəb-mədəni əlaqələr, mətnşünaslıq, arxivşünaslıq kimi sahələri də əhatə edir (1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8 və s.).

«Azərbaycan eposunun yayılma və təsir arealı» adlı monoqrafiyasında İ.Abbaslı «Koroğlu»nun həm erməni əlifba-

sında azərbaycanca yazıya alınmış, həm də ermənicə bizə çatmış variant, qol və epizodlarının geniş təhlilini vermişdir. İ. Abbaslının elm aləminə bəlli etdiyi həmin əlyazma mətnləri, əsasən, bunlardır:

I. Azərbaycan dilində olan mətnlər:

1. «Koroğlu nağılı» - yazılma tarixi XIX əsr. Eposun üç qolunu «Alı kişi – Rövşən», «Giziroğlu Mustafa bəy» və «Bolu bəy» əhatə edir. Matenadaranda saxlanılır.

II. Erməni dilinə tərcümədə aşkar olunan mətnlər:

1. «Koroğlu» 1908-1909-cu illər. Aşıq Qukasdan yazıya alınıb. Qeydə alan M. Qaraxanyan. «Koroğlunun törəyişi», «Eyvaz balı», «Dəmirçioğlu» qollarını əhatə edir. Şeyrlər Azərbaycan türkcəsindədir. Ermənistanda Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyinin Ədəbiyyat arxivində saxlanılır.

2. «Həsən paşanın nağılı». Q. Kələntəryan tərəfindən 1908-ci ildə yazıya alınıb. Nəsr hissə ermənicə, şeyrlər isə azərbaycancadır. Ermənistanın Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyində (Ədəbiyyat arxivi) saxlanılır.

3. «Koroğlu». Yazıya alınma tarixi: 1913-cü ilə «Alı kişi», «Eyvazın nağılı» və «Koroğlunun ölümü» qollarını əhatə edir.

4. «Koroğlu»nun 1872-ci il Polis (Türkiyə) şəhərində çıxan çapının ermənicə hissəsi. Tərcümə edən: C. Oskaryan, 1909-cu il.

5. «Koroğlu»nun 1909-cu il gürcücə çapının tərcüməsi, sətri tərcümə M. Andrasyana məxsusdur.

Son əlyazmalar da Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyinin Ədəbiyyat arxivində saxlanılır (Bax: 195, 24-34).

Bununla yanaşı monoqrafiyada Aşıq Cəməli, Nəğməkar Həyat adlı aşıqlardan türkcədən tərcümə ediləni və 1879, 1900 və 1904-cü illərdə nəşr olunmuş variantlarının obraz,

motiv və süjet səviyyəsində digər variantlarla müqayisəsi aparılmışdır (195, 161-171).

İ.Əbbaslı araşdırmalarında təkcə mətnlərin təhlili ilə kifayətlənməmiş, həmin mətnlərlə bağlı araşdırma aparmış erməni alimlərinin tədqiqlərində çoxsaylı saxtakarlıq faktlarının da üstünü açmışdır. İ.Əbbaslı «Koroğlu» eposunun «erməniləşdirilməsi» cəhdinin fakt və arqumentlərə əsaslandırmaqla aydın tarixini müəyyənləşdirmiş, bu «işdə» kimin nə vaxt və nə kimi «əməyi» olduğunu erməni mənbələrinin öz materialları əsasında sübuta yetirmişdir. Tədqiqatçı «Koroğlu» rəvayətlərinin ermənilər arasında yayılmasının səbəbini, obyektiv olaraq, Azərbaycan mədəniyyət dairəsinin təsiri altında, konkret olaraq aşuqlar tərəfindən gerçəkləşdiyi qənaətinə gəlmişdir.

İ.Əbbaslı «Koroğlu» eposunun poetik xüsusiyyətlərinin tədqiqi istiqamətində də dəyərli araşdırmalar aparmışdır. Öz müasirlərinin «Koroğlu»da tarixi və ya mifik mahiyyətin əsas olduğu barədə mübahisələrinə münasibətindən alim birincilərin tərəfində çıxış edərək yazırdı: «Koroğlu» dastanında epik tarixiliyin inkişaf qatlarını izləyərkən başlıca olaraq iki cəhəti fərqləndirmək lazım gəlir: eposu daha çox hansı epik abidələr qrupuna aid etmək lazımdır, o «mifik»dirmi, yoxsa daha çox tarixi səciyyə daşıyır? Məsələyə kompleks şəkildə yanaşılsa, özgə sözlə, Koroğlu – Qoroğlu – Qurqulu silsiləsi nəzərə alınarsa, istər mifik, istərsə də tarixiliyin ayrı-ayrı eposların səciyyələri-nə görə birinin o birindən fərqli üstünlük qarantiyalarını müşahidə etmək mümkündür. Bizcə Azərbaycan «Koroğlu»su özünün ideya-məzmun axıcılığına, daha çox isə söykəndiyi tarixi hadisələrin epikləşdirilməsinə görə, əsasən, tarixi mahiyyət daşıyır. Bununla bərabər, epos mifik əlamət və təzahürlərdən də xali deyil. Lakin bu cəhət dastanda aparıcı şəkil almamış, əsas yeri tarixiliyin inikasını tutmuşdur» (3, 58).

İ. Abbaslı «Koroğlu»nun kompozisiya quruluşunun xalq romanları üçün ənənəvi struktur mifik olduğunu və bu mərhələrdən ibarət olduğunu qəbul edir:

- 1) qəhrəmanın anadan olması və təlim-tərbiyəsi;
- 2) məktubla, yaxud qiyabi yolla «buta» almaq, aşiq olmaq;
- 3) məşuqəni əldə etmək üçün səfərə çıxmaq;
- 4) aşıqın, özgə sözlə, qəhrəmanın yolda qarşılaşdığı maneələr və onların dəf olunması macəraları;
- 5) aşiq ilə məşuqənin görüşü, döyüş və qələbə;
- 6) toyun təsviri və qəhrəmanın öz yurduna, vətəninə dönməsi (4, 81).

Eposun poetikası ilə bağlı müxtəlif məsələlərə toxunan alim, «Koroğlu»da zaman və məkan, poetik fiqur və vasitələrin işlənmə məqamları, eposdakı şeirlərin formal və şəkli xüsusiyyətləri, dili, obrazlar sistemi və s. məsələlərdən geniş bəhs etmişdir.

Eposun kompozisiyası ilə bağlı İ. Abbaslı yazır ki, «xalq romanının (yəni «Koroğlu»nun – A.İ.) hər bir qolu ayrı-ayrılıqda müstəqil, bitgin hekayət olsa da, bütövlükdə vahid bir süjet ətrafında birləşir. Bu süjet düzümü mühüm aparıcı xətt kimi inkişaf edərək eposu dolğun və möhtəşəm bir xalq eposu peyvasına çevrilmişdir» (4, 86).

İ. Abbaslı dastanın obrazlar sistemində iki tərəf müəyyənləşdirir. Onun qənaətinə görə birinci qismə aparıcı qəhrəmanlar (Koroğlu, Nigar xanım, Dəmiçioğlu, Aşiq Cünun, Eyvaz, İsabalı, Dəli Həsən və b.), ikinci qismə isə «ötəri» (keçici) mahiyyətli obrazlar (Telli, Möminə xanım, Dolu, Dünya, Hürri, Aypara, Nərgiz, Məhbub, Mərcan və s.) daxildir.

Tədqiqatçıya görə, aparıcı qəhrəman qütbünü təşkil edən obrazlar əksər qollarda iştirak edir və bütün əsər boyu

fəaliyyət göstərirlər. İkinci qismi daxil obrazlar isə ayrı-ayrı qollarda fəaliyyət göstərirlər. Araşdırmaçıya görə bura, Nigar xanımdan başqa bütün qadın obrazlar və bütün mənfi səciyyəli obrazlar (Həsən paşa, Cəfər paşa, Aslan paşa, Bolu bəy, Camal paşa, Qəcəralı, Muştuluq, Mehtər Murtuz, Keçəl Həmzə, Mahmud paşa, Ərəb Reyhan, Xotkar Murad, Qaraxan, Ərəb paşa və b.) daxildir (4, 87).

«Koroğlu» şeirlərinin məzmun və ideya xüsusiyyətlərinə toxunan alim, onları ümumilikdə tarixi qəhrəmanlıq nəğmələri hesab etmişdir.

O, bu nəğmələrin mövzu, məzmun və ideya çalarına görə aşağıdakı şəkildə təsnifini mümkün saymışdır.

- 1) tərif;
- 2) hərbə-zorba;
- 3) öyüdnamə;
- 4) çağırış;
- 5) arzulama;
- 6) təəssüflənmə;
- 7) oxşama-ağı (4, 88)

İ.Əbbaslı təkcə erməni mənbələrində olan «Koroğlu» mətnlərinin öyrənilməsi, onların Azərbaycan və dünya koroğluşünaslığına tanıtılmasında deyil, həm də dastanın əvvəllər Xodzko variantı adı ilə məlum Paris nüsxəsinin tədqiqində və azərbaycanca nəşrində xüsusi xidmətləri vardır.

İ.Əbbaslının nəşrə hazırladığı mətn çapdan sonra bir çox tənqidlərə məruz qalıb. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş nəşrdə bir çox qüsurlar yer aldığından P.Xəlilov, M.Məsimoğlu, A.Səməd və başqaları kitabı nəşrə hazırlayanları kəskin tənqid ediblər. Amma, bu yazılarda obyektiv münasibətdən çox təhrif və elmdən kənar mülahizələr yer alıb. Yalnız prof. P.Xəlilovun araşdırması elmi üslubu ilə nisbətən seçilir (83, 4).

Sözsüz ki, mübahisəli aspektlərin elmi-praqmatik əsaslarla şərhini onları doğuran səbəblərə aydınlıq gətirə bilərdi. Epos qəhrəmanı xalqın ideallaşdırdığı qəhrəman kimi hər hansı naqislikdən uzaqdır. Bu naqislik baş verərsə, bu artıq, mətnə yad, kənar təsiri göstərir. Paris nüsxəsini tədqiq etmiş E. Abbasov yazır ki, Xodzko variantının kiçik auditoriya üçün söylənməsi və adresatının xristian olması (həm də nüsxənin Avropa oxucusu üçün nəzərdə tutulması) ya aşığın, ya da əlyazmanı hazırlayanların mətnə müəyyən elementlər, epizodik obrazlar və s. əlavə etməsinə imkan vermişdir (13, 32). Dastan mətninə tərtibçilərin müdaxilə etməsi bəzən özünü aşkar göstərir. Koroğlunun Firəngoğlunu «əfv» etməsi, osmanlı tacirin mətnə sonradan dönüb erməniyə «çevrilməsi» və Koroğlunun onu öldürdüyünə görə peşimanlığı kimi epizodların yalnız Paris nüsxəsində mövcudluğu onların dastan mətnində, qeydə alınma zamanı müəyyən düzəlişlərin nəticəsi olduğunu göstərir.

Mətnə müdaxilə, əsasən, Azərbaycan dilində olan ilk əlyazmasının A.Xodzkonun sifarişi ilə fars dilinə çevrilməsi, farsca nüsxənin hazırlanması prosesində baş vermişdir. Mətnə bəzən vulqar ifadələrə rastlanılır ki, bu faktlar dastanı söyləyənin və dinləyici auditoriyasının əxlaqi-psixoloji səviyyəsinin aşağı olmasından qaynaqlanmışdır. Çünki, «ifaçının şəxsiyyətinə bağlı amillər – onun peşəkarlığı, yaşı, cinsi, zümərəvi-peşə, regional, dini-milli mənsubiyyəti, dil-nitq özəllikləri, yaddaşı, psixologiyası, zövqü, əxlaqı və s. folklor örnəyində izini qoyur ki, «Koroğlu»nun Paris nüsxəsində də biz bu faktlarla qarşılaşırıq» (13, 31).

«Koroğlu»da qəhrəmanın Səfəvi şahına «loyal» münasibəti və şiə təəssübkeşliyi, onun şiə İrən mühitindən toplanmasından və aşıq sənətinin özünün genezis etibarilə Ələvi təriqətlərinə bağlılığından irəli gəlmişdir və təbii sayıla bilər.

Folklor örnəklərinin toplanması və çapa hazırlanması zamanı mətnə müdaxilə 9-10 faiz həddini keçə bilməz. Dastanın ikinci (təkrar) nəşrində (2005) həmin vulqar ifadələr mətndən çıxarılmışdır (113). Vulqar ifadələrin, qeyri-etik məqamların kütləvi tirajlı çap mətnində saxlanması məqsədəuyğun deyildir. Amma əsərin ideyasına xələl gətirən, süni artırılmış yerlərin (məsələn, erməni obrazı) çıxarılmaması çapın uğursuz məqamlarıdır.

Paris nüsxəsində qəhrəmanın bir yandan dini təəssübkeşliyi, digər tərəfdən şərab içməsi kimi məqamlar, «Koroğlu»nun digər məlum variantlarında da rastlanılır və əslində simvolik mahiyyətli olub sufi semantikaya malikdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Paris nüsxəsi «Koroğlu»nun bizə məlum ilk tam və qədim variantı olması səbəbilə eposun semantik strukturunun öyrənilməsi, genezisi və dastan poetikasının digər mühüm və az öyrənilmiş məsələlərinin (praqmatika, şeirlərin semantikasi, invariant-variant münasibəti və s.) tədqiqi üçün mühüm mənbədir və elm üçün əhəmiyyətli hadisədir. Onun kütləvi oxucuya hesablanmış, Koroğlunu əsl xalq qəhrəmanı məziyyətləri ilə təqdim edən şəkildə nəşri, həmçinin «Koroğlu»nun daha mükəmməl variantlarının gələcəkdə xarici dillərə tərcüməsi və tanıtılması isə qarşıda duran məsələlərdir.

Qeyd edək ki, 1997-ci ildə İ.Əbbaslının çapa hazırladığı və geniş ön söz yazdığı Bakı nəşri (112) bu variantın tezliklə elmi dövriyyəyə geniş daxil olmasına şərait yaradıb.

Görkəmli tədqiqatçı bu variantla bağlı qənaətlərini «Ön söz»də ifadə edərək göstərir ki, «Eposun məzmunu, süjet axarı ilə tanışlıq belə bir qənaət doğurur ki, bu əlyazması sonrakı «Koroğlu» variantlarının əsasını, kökünü, mayasını, başlanğıcını təşkil etmiş, buradakı əksər məruzə və əhvalatlar sonrakı

variantlarda (həmçinin ayrı-ayrı nəşrlərdə) bu və ya digər fərqlərlə qorunub saxlanmışdır» (112, 7).

İ.Abbaslı, ümumilikdə, 1990-2000-ci illərdə əksər «Koroğlu» nəşrlərinin tərtibçisi, ön söz, qeyd və şərhlərinin müəllifidir. O, 2000-ci ildə, prof. B.Abdulla ilə birlikdə «Koroğlu» dastanının arxiv materialları əsasında milli mətnini, geniş «Ön söz» və «Arxivin təsviri» ilə birlikdə rus dilində çap etdirir (220). Bu nəşrin əsasını Moskvada çıxan «SSRİ xalqları eposu» və «Avropa və Asiya xalqlarının eposu» silsiləsi üçün hazırlanmış elmi-tədqiqat mətn təşkil edirdi. İyirmi beş qoldan ibarət bu kitabın ön sözündə «Koroğlu»nun genezisi, tarixi semantikasi, ilkin nəşrləri, öyrənilmə dərəcəsi və s. məsələlər işıqlandırılmışdır (220, 3-54).

2005-ci ildə həmin mətn nəfis tərtibatda Azərbaycan dilində işıq üzü görüb (120).

3.5. Yeni «Koroğlu» mətnləri və müasir Azərbaycan koroğluşünaslığında metod axtarırları

1990-2000-ci illər koroğluşünaslığını xarakterizə edən başlıca əlamətlərdən birini məhz köhnə tədqiqat üsullarından fərqli metod axtarırları və yeni istiqamətlərin ortaya çıxması ilə xarakterizə olunur.

Bunun səbəbi bir tərəfdən Sovet İttifaqı dövründə burjuva nəzəriyyələri və metodları kimi yasaqlanmış elmi tədqiqat üsullarından istifadə sərbəstliyinin yaranması idisə, digər tərəfdən əvvəllər diqqət alınmayan və ya naməlum olan xeyli sayda yeni «Koroğlu» variantlarının və mətnlərinin ortaya çıxması idi.

Son illər nəşr olunmuş «Koroğlu» mətnlərindən xüsusi seçilənlərə Paris və Tiflis nüsxələri, İ.Abbaslı və B.Abdulla-

nın arxiv materiallarını tam əhatə edən nəşri, A.Nəbiyevin Şirvan aşıqlarından topladığı qolları, E.Məmmədlinin Borçalıdan topladığı qolları, Ə.Şamilovun hazırladığı Ə.Kamali variantını aid edə bilərik. 2004-cü ildə «Koroğlu» eposunun Jorj Sand tərcüməsi M.Abdullayeva və A.Vəkilova tərəfindən Azərbaycan dilində çapdan buraxılıb (119).

Paris və Tiflis nüsxələrindən ilk fəsildə geniş danışmışıq. Elxan Məmmədlinin toplanıb «Qobustan» jurnalında çap etdirdiyi iki qol sonradan İ.Abbasov və B.Abdullanın hazırladığı kitaba daxil edilib. «Koroğlunun Şirvan səfəri» adlı daha bir mətn S.Qəniyev tərəfindən əldə edilərək «Azərbaycan folkloru antologiyası»nın «Şirvan folkloru» cildində verilib (26).

«Koroğlu»nun İsrafil Abbaslı və Bəhlul Abdullayevin tərtibatı ilə 2000 (rus dilində) və 2005-ci ildə (Azərbaycan dilində) işıq üzü görən nəşri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun folklor arxivində saxlanan əlyazmalar əsasında hazırlanmışdır. Bu nəşrdə 25 qol-süjet yer almışdır:

1. Alı kişi. Söyləyəni Aşıq Əli, toplayanı H.Əlizadə;
2. Koroğlun Dəli Həsən. Söyləyəni Aşıq Həsənbala, toplayanı Ə.H.Tahirov;
3. Koroğlunun İstanbul səfəri. Söyləyəni Aşıq Abbas, toplayanı H.Əlizadə;
4. Aşıq Cünun. Söyləyəni Aşıq Əli, toplayanı H.Əlizadə;
5. Koroğlunun Türkmən səfəri. Söyləyəni Aşıq Əli, toplayanı H.Əlizadə;
6. Dəmirçioğlunun Ərzurum səfəri. Söyləyəni Aşıq Mirzə, toplayanı H.Əlizadə;
7. Koroğlunun Ərzurum səfəri. Söyləyəni Aşıq İbrahim Qaraoğlu, toplayanı H.Əlizadə;
8. Durna teli. Söyləyəni Aşıq İsrafil, toplayanı H.Əlizadə;

9. Koroğlunun Rum səfəri. Söyləyəni Aşiq İbrahim Qaraoğlu, toplayanı H.Əlizadə;
10. Koroğluynan Bolu bəy. Söyləyəni Aşiq Sadiq, toplayanı H.Əlizadə;
11. Həməzənin Qıratı aparması. Söyləyəni Aşiq Qoca, toplayanı H.Əlizadə;
12. Koroğluynan Ərəb Reyhan. Söyləyicisi və toplayıcısı naməlumdur;
13. Koroğluynan Aypara. Söyləyəni Aşiq Cahandar, toplayanı Ə.H.Tahirov;
14. Koroğlunun Bəyazid səfəri. Söyləyəni Aşiq Əli, toplayanı H.Əlizadə.
15. Qulun qaçması. Söyləyəni Aşiq Mehdi Nəsiboğlu, toplayan naməlumdur;
16. Ağcaquzu. Söyləyəni Aşiq Aslan Kosalı, toplayan E.Məmmədli;
17. Pərzad xanımın Çənlibelə gəlməyi. Söyləyəni Aşiq Aslan Kosalı, toplayanı E.Məmmədli;
18. Mahru xanımın Çənlibelə gəlməyi. Söyləyəni Aşiq Hüseyn Cavan, toplayanı M.Həkimov;
19. Koroğluynan Bəylər. Söyləyəni Əliş Səməd, toplayanı Ə.H.Tahirov;
20. Koroğlunun Ballıca səfəri. Söyləyəni Aşiq Muxtar, toplayanı H.Əlizadə;
21. Koroğlunun Dərbənd səfəri. Söyləyəni Aşiq Vəli, toplayanı H.Əlizadə;
22. Zərnişan xanımın Çənlibelə gəlməyi. Söyləyəni Aşiq Hüseyn Saraçlı, toplayanı M.Həkimov;
23. Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi. Söyləyəni və toplayıcısı anonimdir.

24. Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi. Söyləyəni Abbas İman oğlu Vəliyev, toplayanı Əli Qurbanov;

25. Koroğlunun qocalığı. Söyləyəni Aşıq Məhəmməd, toplayanı H.Əlizadə.

Burada qeyd edək ki, bu işdə böyük xidməti olan B. Abdullayev, Paris nüsxəsinin də çapa hazırlanmasında (o, daha əvvəllər H.Əlizadə variantını çapa hazırlamış, müstəqillik dönməsində isə Paris əlyazmanının Bakıya gətirilməsində xüsusi səy göstərmiş, həm də kitabın redaktoru olmuşdur) əmək sərf etmiş, bununla yanaşı, «Koroğlu»nun nəşr problemlərindən bəhs edən ciddi məqalələr yazmışdır (15; 16; 25).

Arxivin təsviri əsasında hazırlanmış nəşrdə toplanmış qollar müxtəlif illərdə (1932-1991-ci illər arasında) Azərbaycanın fərqli bölgələrindən (Qazax, Dəvəçi, Bakı, Tovuz, Borçalı, Gəncə, Goranboy, Kəlbəcər, Ordubad) qeydə alınmışdır.

Dastanın aşıq repertuarından bütöv halda yazıya alınması və çapının sonrakı mərhələsi folklorşünas A.Nəbiyevin adı ilə bağlıdır. O, bu işə 1964-cü ildə başlamış, ömrünün iyirmi ilə yaxın bir dövrünü dastanın toplanmasına həsr etmişdir. A.Nəbiyev topladığı qolları əvvəlcə ayrı-ayrılıqda müxtəlif jurnallarda, sonra özünün çapa hazırladığı «Azərbaycan dastanları» kitabında vermişdir (28). 1999-cü ildə «Koroğlu»nun Vəli Xulufu nəşrini geniş ön söz və şərhlərlə təkrar çapa hazırlamışdır. Nəhayət, A.Nəbiyev topladığı materiallar əsasında 2003-cü ildə irihəcmli «Koroğlu» mətnini nəşr etdirmişdir. Bu «variantın ən mühüm məziyyəti onun şifahi repertuarından dialektdə yazıya alınması, aşığın dilinə, dastan süjetinin ənənəvi strukturuna toxunulmamasıdır». Tərtibçi nəşrə yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, qolların çoxunu Azərbaycanın şimal bölgələrindən qeydə almışdır. A.Nəbiyevin nəsrə «Koroğlu»nun 20 qolunu əhatə edir.

1. Rövşən, söyləyəni Dərbəndli Aşığı Vəli Alalıyev;
2. Koroğlunun İrəvana getməsi, söyləyəni Aşığı Məhəmməd;
3. Koroğluynan Nigar xanım, söyləyəni Aşığı Vəli;
4. Telli xanım, söyləyəni Aşığı Gülbala Həşimov;
5. Koroğlunun Dərbənd səfəri, söyləyəni Dərbəndli Aşığı Utul;
6. Eyvazın Çənlibelə getməsi, söyləyəni Dərbəndli Aşığı Yəhya Ağabəyov;
7. Koroğlunun Bağdada getməsi, söyləyəni Dərbəndli Aşığı Yəhya Ağabəyov;
8. Giziroğlu Mustafa bəyin Çənlibelə gəlməsi, söyləyəni H.Balayev;
9. Qıratın oğurlanması, söyləyəni Aşığı Vəli;
10. Mehbub xanımın Çənlibelə gəlməsi, söyləyəni Aşığı Məhəmməd;
11. Misri qılıncın oğurlanması, söyləyəni Aşığı Yarbaba Məhəmmədov;
12. Bənövşə xanımın Çənlibelə gəlməsi, söyləyəni Aşığı Gülbala;
13. Koroğlunun Bəyazidə getməsi, söyləyəni Aşığı Gülbala;
14. Koroğlunun Ballıcaya getməsi, söyləyəni Aşığı Yarbaba;
15. Koroğluynan Bolu beg, söyləyəni dəvəçili Aşığı Həsənbala (qolu 1939 ildə Ə.Tahirov yazıya alıb);
16. Koroğluynan Ərəb İreyhan, söyləyəni Aşığı Yəhya;
17. Qaracaoğlanın Çənlibelə gəlməsi, söyləyəni Aşığı Utul;
18. Qıratın Hasan paşanı öldürməsi, söyləyəni Aşığı Vəli;
19. Koroğlunun ölümü, söyləyəni Aşığı Vəli;

20. Koroğlunun Türkünə getməsi, söyləyeni Aşıq Həmdulla (qolu 1964-cü ildə A.Xasıyev yazıya alıb) (121).

Bu nəşrdə başqa variantlarda rastlanmayan bir çox qollar, epizodlar və obrazlar diqqəti çəkir. Xüsusilə Koroğlunun ata-anası barədə nisbətən çox məlumat verilməsi («Rövşən» qolu), Misri qılıncı oğurlanması epizodu, Şahbendiyar, Güllümleyle, Xoca Mahmud, Qaracaoğlan və başqa yeni obrazlar maraqlı doğurur. «Koroğlu»nun Paris nüsxəsində İrəvan sərdarı kimi xatırlanan Hüseynəli xan burada daha aktiv obraz kimi çıxış edir. İstanbul xotkarı isə Mirzə Səlim adlanır. Əsərin sonu orijinal sonluqla bitir: qocalmış Koroğlu, onun ardınca isə vəfalı Qırat və Nigar xanım Ağ qayadan özlərini atırlar, Koroğlunun meyiti qeyb olur.

«Koroğlu» qollarının toplanması, yeni-yeni variantların tapılması və çap işi 1990-2000-cı illərdə də davam etmiş və demək olar ki, xüsusi bir mərhələ təşkil etmişdir. 1996-cı ildə Əli Qurban özünün topladığı iki qolu – «Keçəl Həmənin Qıratı aparması» və «Koroğlunun Quba səfəri»ni kitab halında çap etdirib (171). Lakin bu variant şöhrət qazanmamış və tədqiqatlara cəlb olunmamışdır. İ.Sadıqın yazdığı kimi, «bu kitabda «Keçəl Həmənin Qıratı aparması» qolu, demək olar ki, M.H.Təhmasib nəşrindəki eyni qolun təkrarıdır, hər ikisinin məzmunu da, süjetlər də, onların təsviri də eynidir, şeirləri də yurd hissələri də bir-birilə çox yaxından səsləşir. «Koroğlunun Quba səfəri» isə bütün göstəricilərinə görə «Koroğlu» eposundan zəifdir. Burada «Koroğlu»ya xas gözəllik, şirinlik çatışmır, hadisələrin sönüklüyü, süjetin soyuqluğu, bədii təsvirlərin zəifliyi dərhal gözə çarpır» (164, 298).

Əli Kamali arxivində saxlanan və İran türklərindən – azərbaycanlılardan toplanmış bir variant haqqında Əli Şamil məlumat vermiş, bu mövzuda bir neçə məqalə yazmış və bir

çolu da «Dədə Qorqud» jurnalında çap etdirmişdir (172, 114-116; 126, 117-132). Sonra Əli Şamil həmin variantı tam halda çapa hazırlamış, və kitab 2009-cu ildə çap olunmuşdur (115). Ə.Şamilin məlumatına görə, Ə.Kamali (1944-1996) coşqun vətənpərvər, çılğın bir millətsevər, bacarıqlı vəkil olsa da, peşəkar folklorçu deyildi. Elə buna görə də arxivində olan qovluqlar nə arxivşünaslıq, nə də folklorşünaslıq baxımından pasportlaşdırılıb. Kiçik yaşlarından şeir həvəskarı olsa da, onu ədəbiyyata gətirən ölkədəki milli ayrışçılığa etiraz olmuşdur. Məhkəmələrdə ayrı-ayrı adamların hüquqlarını müdafiə edən Əli Kamali bir millətin hüquqlarının tapdanmasına dözə bilməmişdi. Soydaşlarına, millətinə atılan böhtanlara cavab vermək üçün ictimai-siyasi hərəkətə qoşulmuş, İranda baş verən inqilabın xalqların hüquq bərabərliyinə hörmətlə yanaşacağına inanmışdı. Hətta inqilab günlərində söylənən şüarları toplayaraq 1982-ci ildə Tehrandə öz pulu ilə nəfis tərtibatla çap etdirmişdi (172, 114).

Əli Kamalının topladığı mətn dil-üslub özəlliklərindən başqa, çoxsaylı seçilən fərqli süjet və epizodlara malikdir. Burada Ərəb Reyhanın və Mustafa bəyin də tərcümeyi-hallarına, Koroğlu və Eyvazla qohumluqlarına diqqət yetirilir. Bu variantda Koroğlunun valideynləri, digər Azərbaycan variantlarında olduğu kimi, aşağı təbəqə nümayəndələri deyil, yüksək zümərəni təmsil edən insanlardır. Belə ki, Rövşənin ilxıçı oğlu deyil, əsil-nəcabətli bir nəslin övladıdır onun atası Əli xan Xacə Mirzənin və Rum qeysərinin qızı Səlbi xanımın oğludur.

Bu məsələyə diqqət çəkən Əli Şamil bunu dastançılıq ənənəsi üçün daha uyğun hal hesab edir və yazır: «Dastançılıq ənənələrimizdə qəhrəmanlar sadə xalqdan deyil, əsilzadələrdən seçilir. Qəhrəman hətta kasıb bir ailənin övladı kimi təsvir edilsə də, sonda onun hansısa bir əsilzadədən olduğu,

müxtəlif səbəblərdən kasıb ailəyə düşdüyü təsvir edilir. Bu baxımdan Əli Kamali arxivindəki «Koroğlu» dastanının variantlarında qəhrəmanın əsilzadə kimi göstərilməsi təbii görünür» (115, 21).

Əli Kamalının arxivi əsasında hazırlanmış kitab onun Qəzvinin İpək kəndindən olan Aşıq Ələkbər Zəbulla oğlu Qurbanidən yazıya aldığı səkkiz «Koroğlu» qolundan başqa, çapa hazırladığı daha iki və sifarişlə qələmə aldirdığı və ya toplatdirdığı altı müstəqil dastan mətnini əhatə edir.

Bu variantın 2009-cu il nəşri əsasən tədqiqatçı-alimlər üçün nəzərdə tutulmuş və bu səbəbdən bütün dialekt, nitq-ifadə və üslub xüsusiyyətləri saxlanılmışdır. Çapda hətta qolların başlıqları da aşırıq ifasında olduğu kimi qeyd edilmişdir:

1. Bu Koroğlunun Çəmliyə gəlməgidi və Ərəb Reyhanı görməgidi;
2. Bu Koroğlunun dəgirməndə Qıratı Həməzəyə verməgi və onu geri almağıdır;
3. Bu Koroğlunun Nigar səfəriydi ki, getdi Nigarı gətirdi;
4. Bu Koroğlunun Eyvaz dastanıydı ki, getdi Eyvazı gətirdi;
5. Bu Koroğlunun Dəmirçioğlu səfəriydi ki, ərz elədim;
6. Bu Eyvazın durna səfərinin dastanıydı ki, ərz elədim;
7. Bu da Eyvazın Türkmənə getməgidi və ata-anasını toyuna dəvət etməgidi;
8. Bu dastan Koroğlunun Bolu Sərdarı axtarmağıdır;
9. Dastani-Koroğlu və Nigar xanım;
10. Bu dastan Aşıq Cünunun qaçmağı dastanıdır;
11. Koroğlunun Türkmən səfəri;
12. Eyvazın durna gətirməyə getməsi;
13. Koroğlunun Silat səfəri;
14. Koroğlunun Sərdar paşa dastanı;

15. Aşıq Cünunun Çəmli beldən qaçması;

16. Koroğlunun Türkmən səfəri.

Qeyd edək ki, son iki qol («Aşıq Cünunun Çəmli beldən qaçması» və «Koroğlunun Türkmən səfəri») Ə.Kamalinin sifarişlə qələmə aldirdığı materiallar əsasında çapa hazırladığı qollardır və bu səbəbdən kitabda, fərqli şəkildə olsa da, iki dəfə verilib. Eynilə, Aşıq Ələkbərdən yazıya alınmış süjet-qollar bir sıra hallarda məzmunca sifarişlə toplanmış və ya yazılmış mətnlərdə təkrar olunub.

Sözsüz ki, bu variantın geniş tədqiqatı gələcəkdə aparılacaqdır və Ə.Kamalinin topladığı «Koroğlu» dastanı folklor abidəsi kimi öz layiqli qiymətini alacaqdır.

2009-cu ildə ilk dəfə nəşr olunmuş daha bir «Koroğlu» variantını da burada qeyd etmək lazım gəlir. Bu variant yazıya alınması barədə 1935-ci ildə «Ədəbiyyat» qəzetində məlumat verilmiş «Koroğlu»nun Krım-tatar versiyasıdır. Bakıda Yaqub Zəki tərəfindən İvan Çoban oğlu Çobanovdan (qəzet məlumatında soyadı Çıbanov kimi gedib – A.İ.) yazıya alınmış dastan 74 il AMEA M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunun arxivində yatdıqdan sonra Folklor İnstitutunun elmi işçisi İlqar Qasimov tərəfindən çapa hazırlanmış və Simferopolda işıq üzü görmüşdür (192).

«Koroğlu»nun Paris, Tiflis nüsxələri ilə tanışlıq, yeni toplanmış müxtəlif qolların ortaya çıxması alimləri yeni faktlar qarşısında qoyur, məsələlərə yeni yanaşma tələb edirdi.

Məlum olduğu, metod yunan mənşəli olub, «yol» mənasındaki «metodos» sözüdür, məqsədə tam nail olmanın üsulunu bildirir. Sovet ədəbiyyatşünaslığına görə (bu fikir hələ də aktuallığını itirməyib) ədəbi metod sinfi mahiyyət kəsb edir. Bu da onu ifadə edir ki, bədii əsərlə onu yaradanın dünyagörüşü arasında birbaşa əlaqə mövcuddur və tədqiqatçının

da vəzifəsi bu əlaqəni aşkar etməkdir. Məhz bu əsas tendensiya marksizm-leninizm ideologiyasının hakim olduğu mərhələdə Azərbaycan ədəbiyyatşünasları və folklorşünasları üçün prioritet təşkil etmişdir.

1990-2000-ci illər «Koroğlu» ilə bağlı tədqiqatlarda müqayisəli-tipoloji araşdırma metoduna daha çox üstünlük verilir. Bunun bariz nümunələri kimi Mahmud Allahmanlı və Qüdrət Umudovun yazılarını göstərə bilərik (19; 180). Xüsusən Q.Umudovun tədqiqatlarında dastan qəhrəmanlarının tipologiyasının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Tədqiqatçı əsasən «Koroğlu» ilə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları arasında tipoloji oxşarlıqlardan geniş bəhs etmişdir. Q.Umudov qəhrəman tipinin epik ənənədə sabit və yaddaşdan-yaddaşa ötürülən keyfiyyətlərini müəyyənləşdirməyə çalışmış və maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Alim yazır: «Ümumiyyətlə dastan yaradıcılığında bir ənənəvilik var. Bu, gələcəyə ötürülür, necə ki, xalqın yaddaşından düşüncəsindən elə keyfiyyətlər var ki, gələcəyə süzülüb gəlir. Dastanlarda da bir başqa formada müxtəlif hadisə, epizod və qəhrəman tipologiyasında təkrarlanır» (180, 483).

1990-cı illərdə Azərbaycan koroğluşünaslığında ilk dəfə morfoloji təhlil metodu əsasında da dissertasiya yazılıb. Lakin burada qeyd etmək lazımdır ki, «Koroğlu» eposuna morfoloji təhlil metodunun tətbiqi təcrübəsinə folklorşünaslığımızda hələ 1980-ci illərdə rastlanırıq. Sözü gedən tədqiqat – Asif Hacıyevin 1981-ci ildə dərc olunmuş «Koroğlu»-nin morfolojiyası ilə bağlı məqaləsi folklorşünaslığımızda dastan janrının morfoloji struktur təhlili sahəsində uğurlu cəhdlərdən biri kimi xüsusi dəyəərə malikdir (66, 23-25). Həmin məqalədə araşdırmaçı eposun qol-süjetləri əsasında 7 funksiya və 27 situasiya müəyyənləşdirərək, onları əlifba sırası ilə işarələmiş, nəticədə

«Koroğlu» qollarının A+B+V+Q+J+D+S şəklində ifadə oluna biləcək formulunu almışdır (66, 24). Burada:

A – təhlükəni;

B – təhlükənin məlum olmasını;

V – hadisə yerini;

Q – təhlükəni dəf edəni;

J – qəhrəmanın düşmənlə qarşılaşmasını;

D – təhlükənin dəf edilməsi yolunu;

S – sondakı yeniliyi işarələyir.

Tədqiqatçının qənaətinə, 7 funksiyanı ibarət strukturla 27 mütləq şəkildə dəyişən situasiya əsasında sonsuz miqdarda müxtəlif, bir-birini təkrar etməyən dastan, qol düzəltmək mümkündür (66, 24).

Lakin morfoloji tədqiqat metodunun «Koroğlu» eposuna geniş və monoqrafik səviyyədə tətbiqi, bundan 20 il sonra – 1990-cı illərin əvvəllərində gerçəkləşmişdir. «Koroğlu» mövzusunda yazılmış bu maraqlı tədqiqat Həbib İdrisinin Azərbaycan və Anadolu versiyalarının müqayisəli və morfoloji təhlilindən ibarət dissertasiyasıdır (189). Müəllif V. Propun morfoloji təhlil metodunu «Koroğlu»ya tətbiq etməklə hər iki versiyada müştərək motivləri müəyyənləşdirməyə çalışıb. H.İdrisinin araşdırma obyektini isə M.H.Təhmasibin 1975-ci il nəşri ilə M.Kaplan, M.Akalın və M.Bali tərəfindən hazırlanmış Anadolu variantı (1974) təşkil etmişdir. «Koroğlu»nun Anadoludan toplanmış və daha kamil nəşri sayılan bu variantı Ərzurumlu Behçət Mahirdən yazıya alınmışdır. H.İdrisinin morfoloji-funksional təhlilə cəlb etdiyi bu variant «Koroğlu»nun 15 qolunu əhatə edir:

1. Koroğlunun zühuru;
2. Koroğlu ilə Dəmirçioğlu;
3. Dəmirçioğlu – Reyhan Ərəb;

4. Koroğlunun Eyvazı (Ayvazı) qaçırması;
5. Koroğlu – Nığdeli Geyik Əhməd;
6. Kosa Kənan – Dönə xanım;
7. Koroğlu – Xan Nigar;
8. Koroğlu – Xan Nigar – Hasan bəy – Telli Nigar;
9. Akşehir Telli Nigar cəngi;
10. Kələğlanın Koroğlunun atını qaçırması;
11. Kənan qolu;
12. Bağdad qolu;
13. Giziroğlu Mustafa bəy – Əfqanıstan-Gürcüstan.
14. Bolu bəyi;
15. Koroğlunun sonu.

Alim «Koroğlu» qollarını hərəsi 3-4 «hərəkət» olmaqla hissələrə ayırmış, hər «hərəkət tipini» bir motivlə və funksiya ilə adlandırmış (məsələn, «qəhrəmanın tanınması» tipi) və hər «hərəkət» daxilində ayrı-ayrı obrazlarla bağlı çoxsaylı funksiyaları süjet ardıcılığı ilə cəmləmişdir. Bundan əlavə funksiyalara şərti işarələməklə hər süjetin – qolun morfoloji düsturunu müəyyənləşdirmək istəmişdir. V.Propun morfoloji təhlillərindən çıxış edən Həbib İdrisiyə görə, «Koroğlu» qollarını və ya variantlarını iki funksiya cütliyünün varlığına və ya yoxluğuna görə sinifləndirmək – klassifikasiya etmək olar. Bu iki funksiya cütliyünü isə «xainlə mücadilə – qələbə» (şərti işarəsi H -1) və «çətin tapşırıq (zor vəzifə) – onun həlli» (şərti işarəsi M-N) təşkil edir. Məhz bu cütlüklərə əsasən «Koroğlu» qolları dörd hissəyə bölünür:

1. H-1 və M-N cütlüklərini ehtiva etməyənlər;
2. H-1 cütliyünü ehtiva edənlər;
3. M-N cütliyünü ehtiva edənlər;
4. H-1 və M-N cütlüklərinin hər ikisini ehtiva edənlər.

H.İdrisinin bütün qollarda hərəkətdaxili situasiyaları funksiyalar kimi müəyyənləşdirmək və şərti işarələmək cəhdi ona gətirib çıxarıb ki, o, təkcə iki variantda 110-dan artıq funksiyanı qeyd etməli olub. Məsələn:

- a – ilk durum;
- b1 – böyüklərin ayrılması;
- b2 – ana babanın ölümü;
- b3 – gənclərin ayrılması;
- y1- qadağa;
- y2 – istək və ya əmr;
- g1 – istək və ya əmr yerinə yetirilir;
- g2 – qadağanın pozulması;
- A – xainlik (xəyanət);
- A1 – bir nəfərin qaçırılması;
- A2 – sehli vasitənin və ya yardımçının ələ keçirilməsi;
- A4 – vasitələrə zərər yetirilir;
- A5 – yamğalamanın digər formaları;
- A6 – yaralama;
- A7 – ortadan qeyb olmağa səbəbkarlıq;
- A8 – Aldatma, qaçırma və ya təhvil alma;
- A9 – qovulma;
- A10 – dənizə atılma;
- A11 – bir şəxsin yerinə keçmə və s.

Baxmayaraq ki, H.İdrisinin tədqiqatı özünəməxsus və maraqlı bir əsərdir, bu araşdırma sonrakı illərdə Azərbaycan koroğluşünaslarının diqqətindən kənarda qalmış və tədqiqatlarda, demək olar ki, istifadə olunmamışdır. H.İdrisinin təhlili formal-sintaktik xarakter daşımış, semantik və pragmatik aspektlərə ümumiyyətlə toxunulmamışdır.

Onun araşdırması və Asif Hacıyevin «Koroğlu»nun morfoloji təhlili ilə bağlı məqaləsi sözügedən dastanın morfo-

loji istiqamətdə öyrənilməsi ilə bağlı Azərbaycanda, hələ ki, yeganə araşdırmalardır.

Azərbaycan folklorşünaslığı üçün yeni araşdırma üsullarından biri olan strukturalizm tədqiqat metodu isə 1930-cu illərdə formalizmin əsasında formalaşmağa başlamışdır (Praqa məktəbi və onun nümayəndələri: Y.Mukarjovski, R.Yakobson). Müharibədən sonra – 1950-ci illərdən strukturalizmin mərkəzi ABŞ və Fransa olmuş (K.Levi-Stros, R.Bart, A.J.Qreymas, J.Jenet, A.Dandis və başqaları) burada əsas tənqid nəzəriyyələrindən birinə çevrilmişdir. Çox vaxt onun meydana çıxması dövrünü də XX əsrin ortaları - 1950-60-cı illərə aid edir və həmin əsrdə dilçilik sahəsində baş verən böyük inkişafın nəticələrinə bağlayırlar. 1950-ci illərin sonlarında məşhur fransız alimi Klod Levi-Stros semiotikanı antropologiyaya tətbiq etməklə, strukturalizmin yeni bir formasının – struktur antropologiyasının əsasını qoyub. Struktur antropologiya yarandığı andan etibarən Qərbin ədəbi tənqidinə güclü təsir göstərmişdir. Strukturalizm folklor fəaliyyətinin qeyri-şüari modelləşdirici və işarəvi-arxetipik mahiyyətə malik olması kimi özünün əsas dominant prinsiplərini isə freydizmdən və yunqçulardan almışdır. Bu tədqiqat metodu fin folklorşünaslıq məktəbinin artıq köhnəlmiş metodlarını tənqid edərək struktur modelləşdirməni elmi araşdırmanın əsas məqsədinə çevirmişdir.

Qeyd edək ki, 1960-cı illərdən SSRİ-də Y.M.Lotmanın rəhbərliyi ilə Tartu strukturalist məktəbi fəaliyyətə başlamışdır. Strukturalistlər formalistlərin ideyalarını təkmilləşdirdilər, forma və məzmunu bir-birinə qarşı qoymaqdan imtina etdilər. Bu da onların elmi nailiyyətlərinin humanitariyada önə keçməsinə imkan verdi.

Dünya elmində geniş tətbiq olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan folklorşünaslığında struktural-semiotik tədqiqatlar XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu tədqiqatlar sırasına A.Xəlilovun, E.Abbasovun, S.Rzasoyun «Koroğlu» dastanı ilə bağlı araşdırmaları aid oluna bilər.

Sırf struktur tədqiqatları ilə seçilən Ağaverdi Xəlilovun koroğluşünaslıq istiqamətində fəaliyyəti geniş olmasa da, sanbalı və konseptuallığı ilə xüsusi seçilir. A.Xəlilov, həmçinin «Koroğlu»nun bir neçə variantını nəşrə hazırlamışdır. O, Musayeva Xeyri Xankişi qızından yazıya alınmış «Koroğlunun Şirvan səfəri»ni 2003-cü ildə «Dədə Qorqud» jurnalında çap etdirib (125, 103-113). Məzmun və süjetin orijinallığı, şeirlərin poetik kamilliyi, dil-ifa özəlliklərinin gözlənilməsi, dastanın pafosu və ideyası ilə tam uyğunluq bu qolun tezliklə populyarlaşmasına və «Koroğlu» mövzusunda tədqiqatlarda istifadəsinə imkan verir.

A.Xəlilov bir il sonra dastanın Tatar-tabol versiyasını yenə həmin jurnalda Azərbaycan dilinə tərcümə edərək (orijinal mətn də verilmişdir) geniş məqalə - ön sözlə çap etdirmişdir (82, 136-151). Bu məqalədə müqayisəli təhlillə yanaşı, «Koroğlu»nun struktur semantikasi ilə bağlı məsələlər öyrənilmişdir. A.Xəlilova görə, «Koroğlu» çevrəsinə daxil olan mətnlər içərisində mərkəzi mövqeyi Azərbaycan «Koroğlu»su tutur. Bunun səbəbi, müəllifə görə, ilk öncə «Koroğlu» mifinin oğuz mənşəli olması ilə bağlıdır. «Orta Asiya və Türkünstanda məhz dastançılıq dönməində oğuz toplumunun azlıq təşkil etməsi «Koroğlu» semantikasının transformativ imkanlarını məhdudlaşdırmış, başqa sözlə, mifin epik təkamülünü təmin edə bilməmişdir. Ona görə də Orta Asiya «Koroğlu»su bölgənin qeyri-oğuz toplusunda daha çox əsatiri mətnlər şəklində gerçəkləşmiş və oğuzların qərbə doğru hərəkət etməsi ilə o səfiyyədən

çox uzağa getməmişdir. Yəni miflə onun folklor ifadəsi arasındakı məsafə, çox da genişlənməmişdir» (82, 136).

«Kitabi-Dədə Qorqud»un mif elementləri ilə «Koroğlu» dastanındakı mifoloji məqamlar arasında müqayisələr apararı A.Xəlilov onların əsas fərqlərini «insan-təbiət» və «heyvan-təbiət» kimi ilkin binar oppozisiyalarda özünü göstərdiyi qənaətinə gəlir. A.Xəlilov «Koroğlu» eposunda təsəvvüf (sufi) kontekstini ön plana çəkir, dastanı «orta çağ təsəvvüf epoxasının məhsulu» kimi qəbul edir. Alimə görə, bu dastanda Azərbaycanın Ağqoyunlu və Səfəvilər dövrlərindəki sosial-mədəni gerçəkliyi, din, məzhəb və təriqət baxımından differensiallaşmamış Azərbaycan obrazlarının, turkmanlarının Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindəki tarixi durumunun təzahürləri aparıcı mövqedədir (82, 137-139).

«Koroğlu»nun Azərbaycan versiyası ilə tatar-tobol versiyasını müqayisə edən araşdırmaçı mətnlər arasında üç səviyyədə – obrazlar, motivlər və süjet səviyyəsində tutuşdurma aparmışdır.

Elcin Abbasovun 2007-ci ildə yazdığı dissertasiyası «Koroğlu» dastanının poetikasının Paris nüsxəsi əsasında öyrənilməsinə həsr olunmuşdur (14). Məlum olduğu kimi, «Koroğlu» dastanının Paris nüsxəsi hələ XIX əsrdən Avropa dillərinə çevrilərək nəşr olunmuş və böyük şöhrət qazanmışdır. Qeyd edək ki, bu tədqiqatda, ilk növbədə, indiyədək çoxlu mübahisələrin predmeti olmuş və bəzən də orijinallığı şübhə altına alınmış Paris nüsxəsinin Azərbaycan «Koroğlu»sunun variantlarından biri olduğu inandırıcı argument və faktlarla əsaslandırılmış və eyni zamanda həmin mətnə müəllif müdaxiləsini əks etdirən məqamlar aşkara çıxarılmışdır. E.Abbasov «Koroğlu» dastanının Paris nüsxəsi ilə bağlı indiyədək Azər-

baycan folklorşünaslığı üçün qaranlıq bir çox məqamlara aydınlıq gətirmişdir.

Bundan əlavə, həmin araşdırmada, «Koroğlu» mövzusunda yazılmış digər tədqiqatlardan fərqli olaraq, eposun struktur qatları, sintaqmatik və paradiqmatik aspektləri, sinkroniya və diaxroniya uyumu öyrənilmiş, məntiqi-semiotik invariant formullar müəyyən edilmişdir

Tədqiqatçı yazır ki, «Koroğlu» dastanı türk-oğuz eposunun fasiləsiz davamı prosesində bir halqa olmaqla, əski modelləri birbaşa və ya dolayısı ilə təkrarlayır. Koroğlunun qol və ya variantlarda ayrı-ayrı düşmən şəhərlərinə səfərləri sakral arxetipin paradiqmatik cərgələridir və qəhrəmanın missiyası cəmiyyətdə harmoniyanın əbədiliyini təmin etməkdir. Struktur təhlil metoduna meyl edən alim, mətni şərtləndirən poetik şüur modelinin tapılması və mətn daxilində konfigurasiya, konstruksiyaların əmələ gəlməsini şərtləndirən mətniçi poetik strukturyaratma mexanizlərinin öyrənilməsinə xüsusi yer ayırmışdır. Tədqiqatını, əsasən dastanın Paris nüsxəsi üzərində aparmış alim epos qollarının özəyində dayanan arxetipləri, invariant modeli ortaya çıxarmış, «Koroğlu» süjetlərinin funksional-semantik struktur baxımından paradiqmatik sıralanmasını müəyyənləşdirmişdir (13, 109-118).

Ümumiyyətlə E.Abbasovun «Koroğlu» mövzusunda araşdırmaları epos poetikası probleminin həllinə fərqli prizmalardan işıq salınması baxımından seçilir və müasir Azərbaycan koroğluşünaslığındakı yeni baxışları ifadə edir.

Bu yeniliklərdən biri də odur ki, E.Abbasov, hazırkı Azərbaycan koroğluşünaslığında hakim olan folklor mətninə mifoloji-ritualistik yanaşma meyllərindən də uzaqlaşma bilməmiş, dastanda həm yurd hissədəki, həm də şeir mətnlərindəki faktlardan çıxış etməklə «Koroğlu»da izini qoruyub saxlamış

bir sıra qədim rituallar (hərb, toy, inisiyasiya, andiçmə) bərpa etməyə çalışmışdır.

Ümumilikdə, E.Abbasovun tədqiqatı daha çox semiotik mahiyyət daşımış və «Koroğlu» dastanında epik təfəkkürün spesifikasiyasının üzə çıxarılmasına xidmət etmişdir.

«Koroğlu» mövzusunda resenziya və məqalə müəllifi S.Rzasoyun, tədqiqatları isə, artıq deyildi kimi, ritual-mifoloji (neomifoloji) məktəbin və onun ritual-mifoloji nəzəriyyəsinin ənənələrini və baxışlarını ifadə etməklə koroğluünaslıqda xüsusi fərqlənir. Bu bərdə yuxarıda bəhs olunduğundan burada onun üzərində dayanmayacağıq.

Son illər «Koroğlu» mövzusunda elmi axtarışların ümumi mənzərəsini yaratmaq cəhdi kimi AMEA Folklor İnstitutunda nəşr olunan «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar» məcmuəsinin bir cildinin (XXIX kitab) «Koroğlu» eposuna həsr olunmasını ayrıca qeyd etmək də lazımdır. Bu elmi məcmuədə dastanın poetikası, mifologiyası, tipologiyası, dili, nəşr və toplanma problemləri, tədqiq tarixi və s. mövzusunda, hazırkı qənaətləri əks etdirən, 15 məqalə toplanmışdır. Məqalə müəlliflərinin əksəriyyətinin (H.İsmayılov, M.Cəfərli, F.Bayat, A.Xəlil, E.Abbasov, İ.Sadiqov və b.) elmi qənaətlərindən və «Koroğlu» mövzusunda əsərlərindən yuxarıda bəhs etdiyimizdən, burada yalnız Kamran Əliyevin məqaləsi üzərində dayanmaq istərdik (54, 15-55).

K.Əliyevin tədqiqatı araşdırma tipinə görə «estetik» yanaşma adlana bilər. Qırx səhifəlik geniş həcmli məqalədə müəllif dastanın mətnində tez-tez rastlanılan «dəli», «dəliqanlılıq», «dəli nərə», «dəlisovluluq», «dəli könül», «dəli aşıq» kimi epitet, təyin və obrazların epik semantikasını araşdırmışdır. Alimin araşdırmasında belə qənaətə gəlinir ki, qəhrəmanlıq dastanları yalnız xalqın təfəkkür tərzinin, düşüncə sistemi-

nin və yaradıcılıq imkanlarının inikası deyil, həmçinin bundan daha artıq dərəcədə xalqın, etnosun fiziki gücünün nümayişi-
dir (54, 47). K.Əliyev, bu məsələdə, sözsüz ki, haqlıdır, çünki
epos xalqın öz gücünə inamını ifadə edir və onu qəhrəmanın
timsalında təcəssüm etdirir.

3.6. Ədəbi əlaqələr, dilçilik və sənətsünaslıqla bağlı tədqiqatlarda «Koroğlu» mövzusu

Ədəbi-mədəni əlaqələr kontekstində «Koroğlu» eposu-
nu tədqiq edənlərin içərisində Xalq Koroğlu, Azad Nəbiyev,
Murtuz Sadıqov, Qara Namazov, Şahrud Ələkbərova, Şahin
Xəlilov, Vilayət Qacarov, Vladimir Qritskeviç, Flora Mus-
tafayeva kimi tanınmış alimlərin adı vardır. 1990-cı illərdən
sonra bu kontekstdə E.Rəhimova, E.Fərəcullayeva, S.Oruco-
va, Ş.Balakişiyev, F.Bayramovanın araşdırmalarının önəmini
də vurğulamaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, yuxarıda adı
çəkilən alimlərdən tədqiqatları eposun «Koroğlu»nun rus və
Avropa dillərinə tərcüməsi, xarici nəşrləri, dünya ədəbiyyat-
şünaslığında «Koroğlu»ya münasibət kimi məsələlər öyrənilib
(31; 34; 53; 84; 134; 139; 146; 168; 198; 199; 209; 213; 224;
229; 233; 234; 235; 238).

Baxmayaraq ki, onların tədqiqatlarında əsas ağırlıq təş-
kil edən məsələni Azərbaycan dastanlarının tərcümə problemləri
təşkil etmişdir, bu alimlər eposun Rusiya və Avropada, həmçinin,
Azərbaycanda nəşri və öyrənilməsi tarixi, dastanın variant və versiyaları,
obrazlar sistemi, genezisi kimi məsələləri də diqqətdən kənar
qoymamışdır. E.Rəhimova «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu»
eposlarının rus dilinə tərcüməsi və çapı məsələlərindən bəhs
edən monoqrafiyasının bir bölümünü koroğlşünaslığın inkişaf tarixi
və onun problemlərinə

həsr etmişdir (233, 21-33, 91-176). Burada o, özünəməxsus, əksər folklorçuların qəbul etdiyi məqamlara zidd fikirlər irəli sürür. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan koroğluşünaslığında «Koroğlu» eposu obraz, quruluş, süjet və motivləri baxımından iki qrupa bölünərək təsnif edilir:

1) Azərbaycan və ya Qərb versiyası (bura dastanın Azərbaycan, türk, kürd, gürcü, erməni, bolqar və s. qərb variantları daxil edilir);

2) Orta Asiya və ya Şərq versiyası (bura türkmən, özbək, tacik, qazax kimi şərq variantları daxil edilir).

Türk folklorşünaslığında bundan fərqli olaraq, «Koroğlu» mətnləri 3 qrupa ayrılır:

1) Özbək-türkmən variantları əsas olmaqla Orta Asiya versiyası;

2) Azərbaycan və ya Qafqaz versiyası (Azərbaycan, kürd, erməni, gürcü variantları daxil olmaqla);

3) Türk və ya Anadolu versiyası (türk, Bolqarıstan, türkman və digər variantları əhatə edir).

E.Rəhimova bu təsnifatı qənaətbəxş hesab etmir. Alimə görə, qüsurlu olan bu bölgü obyektiv sayıla bilməz. Tədqiqatçı yazır, məsələn, əgər «Koroğlu» dastanının kürd versiyası iki variantda (Qafqaz kürdlərindən toplanmış, Azərbaycan eposunun təsiri ilə formalaşmış variant və Türkmənistan-da yaşayan kürdlərdən toplanmış və türkmən «Goroğlu»sunun təsiri hiss edilən variant) məlumdursa, onu «Azərbaycan qoluna» aid etmək nə dərəcədə doğrudur? (233, 31). Alim həmçinin «Koroğlu» dastanının Orta Asiya ərəblərindən toplanmış variantının da Özbək-türkmən qrupuna daxil edilməsinin coğrafi prinsipdən başqa bir səbəbini görmür. Beləliklə, E.Rəhimova bu problemin açıq qaldığını və daha əhatəli və dərin araşdırma mövzusu kimi qaldığını bildirir.

«Koroğlu» eposunda qadının «ana və döyüşçü» kimi sinkretik mahiyyətli olmasından, dastan qollarında əsas qəhrəmanların əksəriyyətinin təkarvadlı (monoqam) göstərilməsindən çıxış edən E.Rəhimova onun əsas süjetlərinin «islamdan əvvəlki oğuz dövrü»ndə formalaşdığını irəli sürür. E.Rəhimovanın bu müşahidələri özlüyündə maraqlı olsa da, irəli sürülən fikirlərin təsdiqi üçün yetərli deyildir. Epos poetikasının qanunlarından çıxış edildikdə, dastanda – «Koroğlu»da qollar struktur baxımından bir-birinin törəməsi-təkrarıdır. Yəni qəhrəmanın evlənməsi süjeti ayrı-ayrı qollarda digər obrazla bağlı təkrar olunur. Bu səbəbdən, sadəcə «dastan qəhrəmanları monoqamdır» iddiası ilə (233, 33) «Koroğlu» süjetlərinin islamdan əvvəl formalaşması fikrinin həqiqiliyi şübhə doğurur.

E.Rəhimovadan fərqli olaraq Səhər Orucovanın tədqiqatında «Koroğlu»ya nisbətən az yer verilib. Lakin müəllif Azərbaycan eposunun dil-üslub xüsusiyyətləri, onun rus dilinə tərcümə problemləri və Rusiyada nəşri tarixi ilə bağlı maraqlı tədqiqat işi ortaya qoya bilmişdir.

Şahbaz Balakışiyev eposun XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Avropa və rus mətbuatında nəşr olunmuş variant və mətnlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. Müəllif belə hesab edir ki, bəhs olunan dövrdə çap olunan bütün bu materiallar Azərbaycan xalqının ölməz abidəsi olan «Koroğlu» dastanını hərtərəfli öyrənmək, araşdırmaq işində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. «Fikrimizcə, XIX əsr boyu, hətta XIX əsrin əvvəllərində müxtəlif qaynaqlardan toplanmış folklor nümunələrinə çox ehtiyatla yanaşmaq, ciddi surətdə saf-çürük etmək, onu xalqın dünyagörüşünə, həyat ideallarına, arzu və istəklərinə yabançı olan nümunə və epizodlardan xilas etmək, yaxud onların düzgün elmi qiymətini vermək lazımdır» (31, 3-4).

Ş.Balakişiyevin müqayisəli araşdırması Q.Namazov, P.Əfəndiyev və A.Nəbiyev kimi görkəmli alimlərin Azərbaycan koroğluşünaslığında bu istiqamətdə gördükləri işlərin, bir növ davamıdır. Müəllif, ənənəvi fikirlərə tərəfdar çıxır və belə hesab edir ki, «Koroğlu» eposunun mükəmməl yaradıcılıq aktı kimi təzahürü XVII əsrdə baş vermiş, sonrakı dövrlərdə isə formalaşma-inkişaf, törəmə-zənginləşmə prosesi keçmişdir. Koroğlu simasında xilaskarını və intiqamçısını görənlər müxtəlif xalqlar isə zaman keçdikcə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və aşıq sənətinə məxsus «Koroğlu»nu özünün konkret ictimai həyatı ilə bağlamağa, onu özünün daha ümdə adəti, məişəti və yaşayış tərzilə uyğunlaşdırmağa, müəyyən artırma və ya azaltmalar hesabına variantlaşdırmağa, nəhayət, Koroğlu və «Koroğlu» qəhrəmanları surətində doğma və milli qəhrəmanlarını təsvir etməyə çalışmışdır (31, 10).

Aliminin bu mövzuda yazdığı «Koroğlu» dastanı Avropada adlı namizədlik dissertasiyasının əsas xəttini həmin xarici nəşrlərdə eposun ümumi ruhuna, pafosuna, xalqı mahiyyətinə, ideyasına zidd olan epizodların meydana gəlməsinin səbəblərinin araşdırılması təşkil etmişdir. Eyni zamanda, tədqiqat işində Avropa nəşrlərinin indiyədək öyrənilməmiş cəhətləri də ilk dəfə olaraq təhlil olunmuşdur.

Lakin Ş.Balakişiyev, eposun Avropa və rus nəşrlərində müşahidə etdiyi qüsurların və ya uyğunsuzluqların hamısının səbəbini mətni çap etdirən və ya toplayanların şəxsi və sinfi maraqlarına bağlamaqla məsələni daha ciddi elmi arqumentasiyadan məhrum etmişdir: «Fikrimizcə, XIX əsr ərzində və sonralar bu dastan ilə bağlı çap olunan rəvayət və əfsanələrdə onun ümumi ruhuna tamamilə zidd olan epizodlar təsadüfən meydana gəlməmişdir. Bütün bəşər tarixi boyunca xalqı müdafiə edən qəhrəmanlar həmişə istismarçı siniflərin düşməni

olmuş varlılar xalq qəhrəmanını gözdən salmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atmış, xalq qəhrəmanına layiq olmayan keyfiyyətləri onun adına yazmağa çalışmışlar. Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti yenidən çar hökumətinə qarşı narazılıqlar qaçaqçılıq hərəkatında geniş vüsət tapdığı bir zamanda çar məmurları xalqın dastan qəhrəmanlarına əlavə etdiyi bu cür parçalarla onları gözdən salmaqla yanaşı, qaçaqçılığı pisləmək və üsyan başçılarını bu işdən çəkəndirmək məqsədi güdmüşlər. Deməli, «Koroğlu» dastanı kimi xalqın azadlıq hərəkatını bariz şəkildə əks etdirən folklor nümunələrini olduğu kimi qiymətləndirmək, onun ideya-bədii məzmununu obyektiv şəkildə şərh etmək hakim təbəqələrin mənafeyinə uyğun gələ bilməzdi. Məhz buna görə də həmin dövrdə hakim sinfin mövqeyindən çıxış edən «Koroğlu» tədqiqatçıları onun ictimai məzmununu dəyişdirməli, saxtalaşdırmalı və öz şərhlərini subyektiv şəkildə salmalı olmuşlar» (31, 4).

Göründüyü kimi, tədqiqatçının mülahizələri əksər hallarda inandırıcı olsa da, bu halda mətnin bir çox pragmatik aspektləri, o cümlədən, söyləyici faktoru bu kimi məsələlərin izahında diqqətə alınmamışdır.

Son onilliklər «Koroğlu»nun tərcümələri ilə bağlı yazılar içərisində M.Abdullayeva, B.Azəroğlu, T.Kazımov, Q.Budaqi və H.Vəliyevin məqalələrini də qeyd etmək olar (17; 29; 39; 95; 203). Mühacir ədəbiyyatşünasların yaradıcılığında «Koroğlu» dastanı ilə bağlı məsələlərə də yer verən alimlərin əsərlərini də (77; 78; 79) müəyyən mənada ədəbi əlaqələrə aid edə bilərik.

2000-ci illərdə dilçilik sahəsində «Koroğlu» eposu ilə bağlı dissertasiya da yazılıb. Sevil Ağabəyovanın dissertasiyasında sözügedən dastandakı onomasitik vahidlərin semantikasını sistemli və əhatəli şərhlənir. 2008-ci ildə S.Ağabəyova

tədqiqatı ilə əlaqədar topladığı materiallar əsasında «Koroğlu» dastanında xalq inciləri» kitabını nəşr etdirib (18). Tədqiqatçı «Koroğlu» eposunun informativ zənginliyi, geniş material tutumu, folklor yaradıcılığına təsiri və s. bu kimi aspektlərini diqqətə alaraq maraqlı bir əsər hazırlaya bilmişdir. S.Ağabəyova eposu həyat barədə insana bitkin biliklər verən «biliklər məcmusu» kimi qəbul etməklə «Koroğlu»ya yeni bir yanaşma sərgiləmişdir. Yarı tədqiqat xarakterli kitabda toplanan materialların «Atalar sözü və məsəllər», «Adqoyma, antroponimlər, zoonimlər», «Alqışlar», «Andlar», «Ağılar», «Dualar», «Yalvarışlar», «Əzizləmələr, təsəllilər», «Göstərmə, gözəgörünmə», «Fal», «İnanclar», «İroniyalar», «Qarğışlar», «Lənətləmələr», «Söyüşlər», «Oyunlar, tapmacalar», «Türkcəçarələr», «Miflər, rəvayətlər, şayiələr», «Heyvan durumu», «Yuxuyozmalar» kimi çoxsaylı mövzu dairələri üzrə sistemləşdirilməsi alimin bu işə uzun vaxt və zəhmət sərf etdiyini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Koroğlu» dastanının musiqi aspektləri də Azərbaycanda sənətşünaslıq istiqamətində tədqiqatlarda diqqətə alınmışdır. Bu xüsusda Ə.İsazadə, T.Məmmədov, A.Ozan (Kərimli) və Z.Qafarovanın ayrıca kitab və məqalələrini xüsusi vurğulamaq olar (96; 212; 214; 227). Lakin bu araşdırmalar bizim elmi-tədqiqat sahəmizdən kənar olduğu, daha doğrusu filoloji məzmun daşımadığı üçün biz burada onların üzərində dayanmayacağıq.

NƏTİCƏ

Azərbaycan koroğluşünaslığı, sözsüz ki, Azərbaycan folklorşünaslığının ən çox maraq doğuran və çox araşdırma aparılan sahələrindən biridir. Azərbaycan koroğluşünaslığı tarixinin araşdırılması göstərir ki, o özünün inkişaf mərhələləri və araşdırma istiqamətlərinin müxtəlifliyi baxımından, qorqudşünaslıqla bərabər, milli eposşünaslığımızın ən ilkin və ən qabaqcıl sahələrindən birini təşkil edir.

Milli koroğluşünaslığın formalaşma və inkişaf tarixinə nəzər salanda aydın görünür ki, «Koroğlu» mövzusunda Azərbaycan ziyalılarının XIX əsrdə az da təsadüf olunan fikirləri epizodik və qısa təsvir xarakteri daşısa da, XX əsrin əvvəllərindən eposun toplanma və nəşri işinin vüsət götürməsi ilə paralel olaraq daha əhatəli və daha elmi şəkil almağa başlayır. 1920-40-cı illərdə Vəli Xulufu, Abbas Rəcəbli, Əli Heydər bəy Tahirov və Hümmət Əlizadənin topladığı «Koroğlu» qolları və onların nəşr olunub araşdırmaçıların ixtiyarına verilməsi eposun tədqiqi sahəsində yeni imkanlar açmış olur. Bu folklorşünaslar içərisində «Koroğlu»nun 1927-ci il nəşrinə V.Xulufunun yazdığı ön söz Azərbaycanda haqqında danışdığımız eposla bağlı yazılmış ilk əhatəli elmi məqalələrdən birini təşkil edir. Alimin mülahizələri tam dolğun və dəqiq olmasa da, həmin mərhələ üçün yetərincə ciddi və elmi səciyyə daşıyır. Bu ön söz Azərbaycan «Koroğlu»sunun yayılma arealı, obrazları, toplanması və nəşri tarixi haqqında ilk elmi qənaətləri əks etdirir.

Həmin illərdən başlayaraq, ümumən sovet dönəmində, Azərbaycanda «Koroğlu» eposu, əsasən, tarixi-müqayisəli metodun prinsipləri əsasında öyrənilmiş, dövrün hakim ideologiyasının tələblərinə riayət edilmişdir. Bu tipli tarixi-mü-

qayisəli araşdırmalarda ədəbi-bədii hadisə, mətn həm xalqların ictimai, genetik və mədəni inkişafındakı uyğunluqla, həm də mədəni əlaqələr və qarşılıqlı təsirlərlə bağlı, müqayisəli şəkildə öyrənilir.

Lakin, 1920-1940-cı illərdə sovet humanitar elminin bütün sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyat və folklorla bağlı tarixi-müqayisəli araşdırmalar vulqar sosiologizm görüşlərinin, sovet ideoloji buxovlarının çərçivəsinə sıxışdırıldığından mətnin bədii mahiyyəti ümumiyyətlə arxa plana keçirilir. Bununla yanaşı, vurğulamaq lazımdır ki, həmin illərdə, bu tendensiya ilə yanaşı, Azərbaycan humanitar elmi, o cümlədən folklorşünaslığı ədəbi-bədii əsərləri milli düşüncə və milli təfəkkür faktı kimi də nəzərdən keçirir. Bu iki baxış o dövr folklorşünaslarının əsərlərində bir vəhdətdə birləşir.

1950-ci illər Azərbaycan folklorşünaslığında «Koroğlu» eposuna elmi marağın xüsusi artması ilə diqqət çəkir. Məhz də bu illərdə Azərbaycanda «Koroğlu» dastanı ilə bağlı ilk monoqrafik tədqiqat işləri ortaya çıxır. Həmid Araslı, Paşa Əfəndiyev, Fərhad Fərhadov öz tədqiqatlarında «Koroğlu» eposuna xüsusi diqqət ayırırlar. Həmin illərdə, daha dəqiq desək, 1955-ci ildə Paşa Əfəndiyev «Koroğlu»nun tədqiqatı ilə bağlı ilk namizədlik dissertasiyalarından birini müdafiə edir. «Koroğlu – Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu» adlı dissertasiyada dastanın Azərbaycan versiyasının toplama, tədqiq və nəşr məsələləri ilk dəfə geniş şəkildə öyrənilir və dastanın poetik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Professor Paşa Əfəndiyevlə, təxminən, eyni vaxtda (1954-cü ildə) Fərhad Fərhadov «Koroğlu» eposunun öyrənilməsinə dair (erməni versiyası əsasında)» adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə edir. Dövrünün ictimai abü-havasını əks etdirən tədqiqat tarixiliyə müəllifin daha çox meyl etdiyini gös-

tərir. F.Fərhadov «Koroğlu» üzərində araşdırmalarını davam etdirib və 1968-ci ildə «Koroğlu» eposunun Zaqafqaziya versiyası» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edir.

1940-1950-ci illərdən etibarən Azərbaycan koroğluşünaslığının inkişafı sıx şəkildə böyük folklorşünas alim Məmməd Hüseyn Təhmasibin adı ilə bağlanır. Ümumilikdə, onun koroğluşünaslıq fəaliyyəti iki istiqaməti əhatə edir:

1. Eposun tərtibatı və nəşri;
2. Eposun tədqiqi.

M.H.Təhmasib Azərbaycanda ilk dəfə «Koroğlu» eposunu doktorluq monoqrafiyası səviyyəsində (1968) tədqiqata cəlb etmiş, bundan əlavə, dastanın 1949 və 1956-cı illər nəşrlərini çapa hazırlamış və eposun populyarlaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Bu mətn sonralar dəfələrlə təkrar nəşr edilmişdir.

M.H.Təhmasibin Azərbaycan dastanlarının strukturu ilə bağlı təqdim etdiyi formulun, alman alimi Otto Şpits və görkəmli rus folklorşünası Vladimir Proppun nəzəriyyələrinə uyğun olması onun dünya folklorşünaslığının nailiyyətlərindən səmərəli bəhrələndiyini isbatlamaqdadır.

Ayrıca qeyd olunmalıdır ki, «Koroğlu»nun M.H.Təhmasib, V.Xulufu, H.Əlizadə nəşrlərinin ortaya çıxması, P.Əfəndiyev, F.Fərhadov və M.H.Təhmasib tərəfindən dastanla bağlı geniş elmi tədqiqat əsərlərinin yazılması və ümumiyyətlə, 1930-1950 illərdə Sovetlər Birliyində, xüsusən türkdilli respublikalarda «Koroğlu» mövzusunun aktuallaşması və populyarlaşması xarici tədqiqatçıların da bu mövzuya marağını gücləndirir.

1970-ci illərdən aktiv folklorşünaslıq fəaliyyətinə başlayan Xalq Koroğlu və Azad Nəbiyevin eposla bağlı yazılarında Orta Asiya və Azərbaycan xalqlarının folklor əlaqələri məsələsinə xüsusi diqqət verilir.

X.Koroğlunun «Orta Asiya, İran və Azərbaycan xalqları eposlarının qarşılıqlı əlaqəsi» monoqrafiyasında, əsasən, «Koroğlu» dastanının Tiflis nüsxəsi tədqiqata cəlb edilir. Araşdırmaçı Azərbaycan və türkmən versiyalarının müqayisəli təhlilinə geniş yer ayırır.

1980-ci illər Azərbaycan koroğluşünaslığında Vaqif Vəliyev, Mürsəl Həkimov, Rüstəm Rüstəmzadə və Dilarə xanım Əliyevanın xidmətləri diqqət çəkir. M.Həkimov həmin illərdə dastanın üç-dörd qolunu («Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi», «Bolu bəy və Qoç Koroğlu», «Mahru xanımın Çənlibelə gətirilməsi», «Telli xanımın Çənlibelə gətirilməsi») Aşıq Hüseyn Cavan, Aşıq Hüseyn Saraclı və Göycəli Aşıq Qədir Vəliyevdən toplamış, sonralar özünün «Azərbaycan xalqının deyimləri və duyumları» kitabında üçünü («Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi», «Bolu bəy və Qoç Koroğlu», «Telli xanımın Çənlibelə gətirilməsi») çap etdirir. Bu qolların ikisi, daha sonralar, İ.Abbaslı və B.Abdullanın hazırladığı nəşrdə də yer almışdır.

İsrafil Abbaslının 1970-80-ci illərdəki tədqiqatlarının böyük qisminin tədqiqat obyektini erməni əlifbasında yazıya alınmış və Ermənistanın arxivlərində və kitabxanalarında saxlanan «Koroğlu» variantları təşkil edir.

1980-ci illərdən, əsasən, Mirəli Seyidov və Məhəmməd Hatəmi Tantəkinin məqalələri ilə «Koroğlu» eposunun mif-ritual kontekstində öyrənilməsi vüsət götürür. M.Seyidov və M.H.Tantəkin Azərbaycan folklorşünaslığında mifoloji obrazların mənşəyinin bir qayda olaraq zərdüştçülük kontekstində araşdırılması kimi dominant baxışlardan imtina edərək, onların mifoloji semantikasını əski türk mədəniyyəti kontekstində axtarır, ayrı-ayrı türk xalqlarının folklorundakı analogi elementlərin müqayisəsini aparırlar. M.Seyidov «Koroğlu» mət-

nində türk mifoloji dünyagörüşünün izlərini yaşadan elementləri (obraz və motivləri) müəyyənləşdirməklə, mif strukturlarının – arxetipik strukturların mədəniyyətin bütün tarixi laylarında özünü təkrar-təkrar biruzə verdiyini önə çəkir.

«Koroğlu» dastanını mifoloji və əski rituallarla bağlı aspektlərinin araşdırılması daha sonralar Sədnik Paşayevin (Pirsultanlının), Vaqif Vəliyevin, Bəhrüz Həqqinin, Xatirə Paşayevanın, Seyfəddin Rzasoyun, Elbrus Əzizovun, Fizuli Bayatın və başqa alimlərin tədqiqatlarında özünəməxsus şəkildə davam etdirilir.

«Koroğlu» eposunun semiotikası ilə bağlı Fizuli Bayatın (Fizuli Gözəlovun) 2003-cü ildə Ankarada işıq üzü görən «Koroğlu: şamandan aşığa, alpdan ərənə» və 2006-cı ildə «Türk dastançılıq tarixi bağlamında «Koroğlu» dastanı: türk dünyasının Koroğlu fenomeni» adlı monoqrafiyaları dastanın semiotikasını sosial-mədəni kontekstdə öyrənməyə yönəlik ilk araşdırmalardan olur.

Lakin, bununla yanaşı, müasir Azərbaycan koroğluşünaslığında ümumilikdə götürdükdə, mifoloji istiqamətin tarixi-sosial istiqaməti qabaqlamır. Bu dövrdə Azərbaycan dastanlarına tarixi faktlar verən dəyərli mənbə kimi yanaşma halları da qüvvətlənir və bir sıra yeni araşdırmalar ortaya çıxır. Fəridə Namazova, Zaur Nəsənov, İslam Sadıq, Cəlil Nağıyevin maraqlı tədqiqatları buna misal ola bilər.

Müstəqillik dövrü koroğluşünaslığı «Koroğlu» dastanına fərqli baxışları ifadə edən kulturoloji və struktur-semiotik araşdırmaların ortaya çıxması ilə də diqqət çəkir. Ümumiyyətlə, 1990-2000-ci illər koroğluşünaslığını xarakterizə edən başlıca əlamətlərdən birini məhz köhnə tədqiqat üsullarından fərqli metod axtarırları və yeni istiqamətlərin ortaya çıxması təşkil edir. Bunun səbəbi bir tərəfdən Sovet haki-

miyyəti illərində burjua nəzəriyyələri və metodları kimi yasaqlanmış elmi-tədqiqat üsullarından istifadə sərbəstliyinin yaranması, digər tərəfdən əvvəllər diqqət alınmayan və ya naməlum olan xeyli sayda yeni «Koroğlu» variantlarının ortaya çıxması olur. Söz açdığımız tədqiqat üsullarından kulturoloji araşdırma metodu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və folklorşünaslığında XX əsrin sonlarından yeni istiqamət kimi yer almasına baxmayaraq, Nizami Cəfərov, Hüseyn İsmayılov, Muxtar Kazımoğlu və digərlərinin tədqiqatlarında səmərəli şəkildə reallaşa bilir. Bu tədqiqatçılar «kültür» (mədəniyyət) və «təzad» anlayışlarına, ideologiyaya özlərindən əvvəlki tədqiqat məktəbləri nümayəndələrindən daha çox əhəmiyyət və önəm verirlər. Bu baxımdan onların «Koroğlu» dastanı və ümumiyyətlə eposla bağlı mülahizələri koroğluşünaslar və dastanşünaslar üçün xüsusi maraq doğurur və «Koroğlu»nun öyrənilməsində fərqli araşdırma istiqamətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Struktur-semiotik tədqiqat metodu isə dünya elmində çoxdan geniş tətbiq olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan folklorşünaslığında XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində elmi populyarlıq qazanır. Ağaverdi Xəlilovun, Elçin Abbasovun, Seyfəddin Rzasoyun «Koroğlu» dastanı ilə bağlı araşdırmaları bu tipli tədqiqatlar sırasına daxil olur.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan koroğluşünaslığı dünya eposşünaslığının təcrübəsindən istifadə edərək və özü də bu eposşünaslığa layiqli tövhələrini verərək daim inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Azərbaycan eposşünaslığı böyük bir elmi bazaya sahibdir və onun gələcək perspektivləri özünün yeni-yeni araşdırıcılarını gözləyir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbaslı İ.İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2007, 272 s.
2. Abbaslı İ.İ. Aleksandr Xodzko, yoxsa?.. «Yeni fikir» qəz., 28 mart 1991.
3. Abbaslı İ.İ. «Koroğlu» eposu // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XIII kitab. Bakı: Səda, 2002, s.10-72.
4. Abbaslı İ.İ. «Koroğlu» eposunun janr özünəməxsusluğuna dair // «Dədə Qorqud» jur., №1, Bakı, 2001, s.80-96.
5. Abbaslı İ.İ. Ön söz / Koroğlu. Paris nüsxəsi (çapa hazırlayanı İ.Abbaslı). Bakı: Ozan, 1997, s.4-10.
6. Abbasov İ.İ. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarının erməni dilinə tərcümə, təbdil, nəşri tarixi və tədqiqi məsələləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, VI kitab. Bakı: Elm, 1981, s.50-89.
7. Abbasov İ.İ., Cəfərov N.Q. “Koroğlu” eposu / Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I c. Bakı: Elm, 2004, s. 628-675.
8. Abbasov İ.İ. Erməni əlifbası ilə yazıya alınmış (toplanmış) Azərbaycan dastanları və dastan şeirləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, VII kitab. Bakı: Elm, 1987, s.39-79.
9. Abbasov E.H. Oğuz eposunun tarixiliyinə dair («Oğuz kağan», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu») // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, X kitab. Bakı: Səda, 2001, s.92-100.
10. Abbasov E.H. «Koroğlu» eposu süjetinin funksional semantikasından // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XI kitab, Bakı: Səda, 2002, s.162-172.
11. Abbasov E.H. Mirzə İsgəndər, yoxsa Xodzko? // Elmi axtarışlar, I toplu. Bakı: Elm, 2000, s.36-38

12. Abbasov E.H. «Koroğlu»nun invariant strukturu: kosmoloji sxem // Struktur-semiotik araşdırmalar, №2. Bakı: Səda, 2002, s.55-58.

13. Abbasov E.H. «Koroğlu»: poetik sistemi və strukturu. Bakı: Nurlan, 2008, 140 s.

14. Abbasov E.H. «Koroğlu» eposunun poetikası (Paris nüsxəsi əsasında). Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2007, 139 s

15. Abdulla B. Otuz yeddinin təzə donosçusu. «Ədalət» qəz., 27 mart 1999.

16. Abdullayev B. Laqeydlik // «Azərbaycan kommunisti» jur., Bakı, 1990, №2, s. 74-81

17. Abdullayeva M. «Koroğlu»nun Fransa «səfəri» // Filologiya məsələləri, №1. Bakı: ADPU, 2003, s.239-242.

18. Ağabəyova S. «Koroğlu» dastanında xalq inciləri. Bakı: BDU, 2008, 121 s.

19. Allahmanlı M. Türk dastan yaradıcılığı. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 144 s.

20. Araslı H. Aşıq yaradıcılığı. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat, 1960, 136 s.

21. Araslı H. Koroğlu dastanı / Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1956, s.30-32.

22. Araslı H.M. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri / Capa hazırlayanı: M.Axundova. Bakı: Gənclik, 1998, 732 s.

23. Arif M. Koroğlu. «Kommunist» qəz., 5 aprel 1938, №78.

24. Arif M. «Koroğlu» dastanı. «Ədəbiyyat» qəz., 5 aprel 1938, № 16

25. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar / Tərtib edəni B.Abdullayev, ön sözün müəllifi İ. Abbasov. Bakı: Yazıçı, 1987, 572 s.

26. Azərbaycan folkloru antologiyası. XI kitab. Şirvan folkloru / Toplayanı S.Qəniyev, tərtib edənlər: H.İsmayılov, S.Qəniyev. Bakı: Səda, 2005, 444 s.

27. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu / Tərtib edəni və “Bir neçə söz”ün müəllifi M. H. Təhmasib. Bakı: EA AzF nəşriyyatı, 1941, 80 s.

28. Azərbaycan dastanları / Toplayanı və nəşrə hazırlayanı A.Nəbiyev. Bakı: Gənclik, 1977; 144 s.

29. Azəroğlu B. «Koroğlu» dastan fars dilində. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1 aprel 1988.

30. Babaxanov R. «Koroğlu» dastanı və Koroğlunun məskəni. «Ədəbiyyat və İncəsənət» qəz., 7 sentyabr 1984.

31. Balakışiyev Ş. «Koroğlu» dastanı Avropada. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2005, 130 s.

32. Bayat F. Koroğlu obrazının formalaşmasında xalq sufizmi mərhələsi // «Ulduz» jur., №1, Bakı, 1999, s.73-83.

33. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz kağan» dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.

34. Bayramova F. «Koroğlu» və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının tərcümələrində mədəniyyətdən uzaqlaşma və digər uyğunsuzluqlar / Türk halklarının edebi keçmişi: türk destanları. Uluslararası sempozyum. Tebliğlər. Bakü, «Adiloğlu» MMC, 2004, s.79-86

35. Bəşirova X. «Koroğlu» dastanı: tarixi-mifoloji gerçəklik və poetika. Bakı: Elm, 2000, 126 s.

36. Bəşirova X. «Koroğlu» dastanında trikster obrazının əlamətləri // AEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Gənc ədəbiyyatşünasların Respublika Konfransının materialları. Bakı, 1994, s.41

37. Bəşirova X. «Koroğlu» dastanının yaranma şərtləri. «Koroğlu» necə yarandı? // «Azərbaycan» jurnalı, Bakı, 1996, №7-9

38. Bəydili C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s.

39. Budaqi Q. «Koroğlu» dastanının naməlum əlyazması. «Xalq qəzeti», 21 noyabr 1992.

40. Cəfərli M. Dastan yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2007, 108 s.
41. Cəfərov N. «Koroğlu»nun poetikası. «Dil və ədəbiyyat» jurnalına əlavə. Bakı: BDU, 1997, 48 s.
42. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, 220 s.
43. Cəlilov C. Mifoloji motivlərin rolu «Koroğlu» eposunun poetik strukturunda // Az. SSR EA-nın məruzələri, 1988, №4, s.80-83.
44. Əfəndiyev P.Ş. «Koroğlu» dastanı. «Sovet Ermənistanı» qəzeti, 20 oktyabr 1956.
45. Əfəndiyev P.Ş. Qəhrəmanlıq dastanı (Eposun rusca tərcüməsinin 100 illiyi). «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1956, № 25
46. Əfəndiyev P.Ş. «Koroğlu» dastanı rus mətbuatında // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, İctimai elmlər, №1. Bakı, 1958, s.53-64.
47. Əfəndiyev P.Ş. Sovet hakimiyyəti illərində «Koroğlu» dastanının nəşri və tədqiqi tarixinə dair // V.İ.Lenin adına APİ-nin Əsərləri, VII c. Bakı: APİ, 1959, s. 81-90.
48. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan folklorşünaslığı (1920-1930-cu illər). Bakı: Bakı: ADPI Nəşr., 1997, 118 s.
49. Əfəndiyev P.Ş. Dastan yaradıcılığı. Bakı: ADPI Nəşr., 1999, 166 s.
50. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri, III c. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2003, 359 s.
51. Əfəndiyev P.Ş. «Koroğlu» eposunun çap olunmamış qolları. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1955, № 13
52. Ələkbərli Ə. «Koroğlu» dastanı və tarixi İrəvan vilayəti ilə bağlı obraz və motivlər // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXIX kitab. Bakı: Nurlan, 2009, s.
53. Ələkbərova Ş.Ə. «Koroğlu» eposunun nəşri və tərcüməsi tarixindən // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, VI kitab. Bakı: Elm, 1981, s.168-176
54. Əliyev K. «Koroğlu» eposunun poetikası // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXIX kitab. Bakı:

Nurlan, 2009, s.15-55.

55. Əliyeva D. «Koroğlu»nun gürcü variantı // «Elm və həyat» jurnalı, Bakı, 1975, № 11, s.28-29

56. Əliyeva D. «Koroğlu»nun yeni əlyazma nüsxəsi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 6 oktyabr 1989

57. Əliyeva D. «Koroğlu»nun yeni əlyazma nüsxəsi // «Azərbaycan» jurnalı, Bakı, 1990, № 3, s.133-146

58. Əliyeva D. «Koroğlu». «Ədəbiyyat» qəzeti, 24 iyul 1992.

59. Əsədova A. Avropa ədəbiyyatşünaslığı və Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri. Bakı: Elm, 2006, 274 s.

60. Əziz Ş. Xalq dastanının qəhrəmanı / Koroğlu. M.F.Axundov adına Böyük Dövlət Opera və Balet teatrosu. Bakı, 1938, 28 s.

61. Əzizov E.İ. Söz xəzinəsi. Bakı: Maarif, 1995, 128 s.

62. Fərhadov F. «Koroğlu» dastanı Zaqafqaziya xalqlarının qəhrəmanlıq şöhrətidir // «Azərbaycan» jurn. Bakı: 1968, №1.

63. Fərhadov F. «Koroğlu» dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, III kitab. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1968, s.28-58.

64. Fərhadov F. Müqəddimə / Koroğlu (çapa hazırlayanı F.Fərhadov). Bakı: Maarif, 1975, s.3-9.

65. Folklor toplanılır. «Ədəbiyyat» qəzeti, 18 mart 1935, №9 (29).

66. Hacıyev A. «Koroğlu» dastanının morfoloji strukturu // «Elm və həyat» jur., №1, 1981, s.23-25.

67. Hatəmi M. Koroğlu – Odoğlu // «Ulduz» jur., 1967, № 6, s.62-63.

68. Hatəmi M. Koroğlu surətinin mənşəyi məsələsinə dair // Azərb.EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası. Bakı: Elm, 1983, № 2, s.14-21.

69. Hatəmi M. Məqalələr. Bakı: Şirvanəşr, 2006, 212 s.

70. Həbibova Z. H.Əlizadənin «Koroğlu» dastanının toplanması, tərtibi və nəşri sahəsindəki fəaliyyəti / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXIII kitab. Bakı: Nurlan, 2007, s.98-112.

71. Həkimov M. «Koroğlu»nun yeni qolu // «Ulduz» jur., № 10, 1979, s.38-48.

72. Həkimov M.İ. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı. Bakı: Yazıçı, 1983, 240 s.

73. Həkimov M. İ. «Koroğlu» dastanında təsvir və ifadə vasitələri // «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalı, Bakı, 1976, №4, s. 59-65.

74. Həqqi B. «Koroğlu» – tarixi-mifoloji gerçəklik. Bakı: Nurlan, 2003, 316 s.

75. Həsənov Z. Çar skiflər (çar skiflərin və qədim oğuzların etno-dil eyniləşdirilməsi). Bakı: «Əbilov, Zeynalov və oğulları» nəşriyyatı, 2005, 480 s.

76. Həsənov Z.H. Kimmerlər və onların Azərbaycan tarixində yeri. Dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2008, 48 s.

77. Həsənova Ş. Mühacirət irsimizdən səhifələr. Bakı: Maarif, 1995, 152 s.

78. Hüseynova A. Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığında dastançılıq məsələləri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2000, 131 s.

79. Hüseynova A. «Koroğlu» eposu mühacirət folklorşünaslığında / Elmi axtarışlar, II toplu. Bakı: Elm, 2000, s.163-168.

80. Xalqımızın deyimləri və duyumları / Toplayıb yazıya alanı və tərtib edəni M. İ. Həkimov. Bakı: Maarif, 1986, 392 s.

81. Xulufu V. Koroğlu (ön söz) / Koroğlu. Bakı: Azər-nəşr, 1929, s. 3-34.

82. Xəlil A. «Koroğlu» dastanının tatar-tabol versiyası // «Dədə Qorqud» jur., Bakı, 2004, №4, s.136-151.

83. Xəlilov P. «Koroğlu»nun Paris əlyazması kitabı. «Ədalət» qəz., 27 mart, 1999, №46.

84. Xəlilov Ş. «Koroğlu»nun ingiliscə nəşri // «Elm və həyat» jurn., 1988, №2, s.27-28.

85. İsmayılov H. Qədim və orta əsrlər türk dastan ənənələri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXI kitab. Bakı: Səda, s.3-14.

86. İsmayılov H. «Koroğlu»: tarixi semantika // «Dədə Qorqud» jur., Bakı: Səda, 2007, №3, s. 21-29.

87. İsmayılov H. «Koroğlu»: mif və dastan münasibətləri // «Dədə Qorqud» jur., Bakı: Səda, 2007, №1, s. 73-77.

88. İsmayılov H., Tofiqqızı E. Ön söz / «Koroğlu». Tiflis nüsxəsi. Bakı: Səda, 2005, s.3-19.

89. İsmayılova Y. «Koroğlu» dastanında obrazlar sistemi. Bakı: Nurlan, 2003, 176 s.

90. İslamzadə K.F. «Koroğlu» dastanında Kürdoğlu adı ilə bağlı mülahizələr // Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. II cild, Bakı, 1998.

91. Kazımoğlu M. «Koroğlu» eposunda dəli obrazı // Elmi axtarışlar, XI kitab. Bakı: Nurlan, 2004, s.3-14.

92. Kazımoğlu M. Koroğlu və Keçəl Həmzə // «Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə» II Uluslararası Folklor Konfransının materialları. Bakı: Səda, 2004, s.280-285.

93. Kazımoğlu M. «Koroğlu» eposu: mərd-namərd qarşıdurmasında dramatiklik və komiklik // «Dədə Qorqud» jur., Bakı: Səda, 2005, №1, s. 54-65.

94. Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, 186 s.

95. Kazımov T. «Koroğlu» alman dilində / Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 1997, s.69-71.

96. Kərimli (Ozan) A. Koroğlu havaları / Dədə Qorqud, №1, 2003, s. 106-115.

97. Koroğlu. Xalq variantı // «Gənc nəsil» jur., 1940, № 8,

s.13-16.

98. Koroğlu. Xalq variantı // «Gənc nəsil» jur., 1940, № 9, s.13-14.

99. Koroğlu / Toplayıb nəşr edəni Vəli Xulufu. Bakı: Azərnəşr, 1927, 86 s.

100. Koroğlu / Toplayıb nəşr edəni Vəli Xulufu. Bakı: Azərnəşr, 1929, 162 s.

101. Koroğlu / Tərtib edəni H. Əlizadə. Bakı: Azərnəşr, 1941, 226 s.

102. Koroğlu / Tərtib edəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi M.H.Təhmasib. Bakı: Elm, 1949, 484 s.

103. Koroğlu / Çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi M.H.Təhmasib. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1956, 454 s.

104. Koroğlu / Tərtib edəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi M.H.Təhmasib. Bakı: Elm, 1959, 508 s.

105. Koroğlu / Uşaqlar üçün işləyəni M.H.Təhmasib. Bakı: Azərnəşr, 1965, 376 s.

106. Koroğlu / Çapa hazırlayanı və “Bir neçə söz”ün müəllifi M.H.Təhmasib. Bakı: Elm, 1975, 368 s.

107. Koroğlu / Tərtib edəni F.Fərhadov. Bakı: Maarif, 1975, 316 s.

108. Koroğlu / Tərtib və ön sözün müəllifi M.H.Təhmasib. Bakı: Gənclik, 1982, 328 s.

109. Koroğlu. Rza Zaki nəşri / Transliterasiya, tərtib, ön söz, şərh və lüğətin müəllifi E.Tofiqqızı. Bakı: Elm, 2000, 56 s.

110. Koroğlu. Abbas Rəcəbli nəşri / Tərtib, ön söz və şərhlərin müəllifi E.Tofiq qızı. Bakı: Elm, 1999, 84 s.

111. Koroğlu. Vəli Xulufu nəşri / Nəşrə hazırlayanı, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi A.Nəbiyev. Bakı: Elm, 1999, 200 s.

112. Koroğlu. Paris nüsxəsi / Çapa hazırlayan Abbaslı. Bakı: Ozan, 1997, 208 s.

113. Koroğlu. Paris nüsxəsi / Çapa hazırlayan: İ.Abbaslı. Bakı: Lider, 2005, 201 s.

114. Koroğlu. Təbriz variantı / Tərtib edəni, izah və lüğətin müəllifi E.Tofiqqızı, ön sözün müəllifi H.İsmayılov. Bakı: Səda, 2005, 752 s.

115. Koroğlu. Əli Kamali arxivindəki variantlar / Çapa hazırlayan Ə.Şamil. Bakı: Nurlan, 2009, 396 s.

116. Koroğlu. Bakı əlyazmaları / Çapa hazırlayan Ə.Məmmədbağiroğlu. Bakı: Nurlan, 2010, 88 s.

117. Koroğlu. Hoydu, dəlilərim, hoydu / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi İ.Sadıq. Bakı: Azərneşr, 2006, 128 s.

118. Koroğlu qoşmaları / Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: EAAzF nəşri, 1943, 34 s.

119. Koroğlu. J.Sand nəşri / Tərcümə edənlər: M.Abdulayeva, A.Vəkilova. Bakı: Nurlan, 2004, 88 s.

120. Koroğlu / Mətni hazırlayıb tərtib edənlər: İ.Abbaslı, B.Abdulla. Bakı: Lider, 2005, 552 s.

121. Koroğlu / Toplayanı, ön söz, qeyd və izahların müəllifi A.Nəbiyev, çapa hazırlayanlar: Ü.Nəbiyeva, Y.İsmayılova. Bakı: Nurlan, 2003, 418 s.

122. Koroğlu / Azərbaycan aşıqları və el şairləri (tərtib edəni Ə.Axundov). 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 1983, 375 s.

123. Koroğlu. Aqitasiya vərəqəsi. Bakı, 20 oktyabr 1941.

124. Koroğlu qoşmaları. Qızıl Ordu aqitasiya bloknotu, № 2. SSRİ XMK-Hərbi nəşriyyatı, 1943.

125. Koroğlunun Şırvan səfəri (çapa hazırlayan A.Xəlil) // «Dədə Qorqud» jur., №2, 2003, s.103-113.

126. Koroğlunun Türkman səfəri (çapa hazırlayan Ə.Şamil) // «Dədə Qorqud» jur., B., 2002, №4, s.117-132.

127. Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı: Yurd, 1999.

128. Qasımov A. «Koroğlu» şeirləri cümlərdə // «Azərbaycan» jur. Bakı, 1981, №2

129. Qasımov F.İ. «Koroğlu» dastanında mifoloji model. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2007, 138 s.

130. Qurbanov Ə.A. Keçəl Həmzə və bəzi mülahizələr / Söz dəyirmandakıdı. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1996, s. 5-10

131. Mümtaz S. Unudulmuş yarpaqlar. «Ədəbiyyat» qəzeti, 31 iyul 1936, №19 (64).

132. Mümtaz S. El şairləri / Transliterasiya edəni və çapa hazırlayanı A.Mirzə. Bakı: Səda, 2005, 292 s.

133. Nağıyev C. «Koroğlu»nun Çin qaynaqları. Bakı: Asiya, 1999, 100 s.

134. Namazov Q. Rus ziyalıları aşiq yaradıcılığı haqqında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, II kitab. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1966, s.223-239.

135. Namazov Q. Koroğlu tarixi şəxsiyyətdir. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 12 oktyabr 1990.

136. Namazov Q. Azərbaycan aşiq sənəti. Bakı: Yazıçı, 1984, 192 s.

137. Namazova F.Q. Qəhrəmanlıq dastanları tarixi mənbə kimi («Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dastanları əsasında). Dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2008, 25 s.

138. Nəbiyev A. Misri qılıncın oğurlanması // «Elm və həyat» jur., 1970, №6.

139. Nəbiyev A. Qəhrəmanlıq səhifələri. Bakı: Gənclik, 1975, 98 s.

140. Nəbiyev A.M. Türkdilli xalqlarda «Koroğlu» eposu / Folklorşünaslıq məsələləri. Bakı: BDU, 1991, s.3-6.

141. Nəbiyev A. «Koroğlu» dastanında Koroğlu surəti (Azərbaycan və özbək materialları əsasında). Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1970, 163 s.

142. Nəbiyev A. «Koroğlu» dastanının Xuluf lu nəşri / Koroğlu. V.Xuluf lu nəşri. Bakı: Elm, 1999, s.III-XI.

143. Nəbiyev A. Azərbaycanda «Koroğlu» nəşrləri / Türk halklarının edebi keçmişi: türk destanları. Uluslararası sempozyum. Tebliğler. Bakı: «Adiloğlu» MMC, 2004, s.271-276.

144. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Elm, 2006, 648 s.

145. Nəcəfov N. Salman Mümtaz və folklor // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, V kitab. Bakı: Elm, 1977, s.174-185.

146. Oruclu S. Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcüməsi probleminin özünəməxsusluğu. Bakı: Elm, 2006, 216 s.

147. Paşayev S.X. «Koroğlu» eposu-xalq əfsanə və rəvayətləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, VII kitab. Bakı: Elm,1987, s.174-185.

148. Paşayeva M. «Koroğlu» dastanında etnoqrafik lövhələr / Türk halklarının edebi keçmişi: türk destanları. Uluslararası sempozyum. Tebliğlər. Bakı: «Adiloğlu» MMC, 2004, s.79-86

149. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları. Bakı: Azərneşr, 2002.

150. Rəfili M. «Koroğlu» rus dilində. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1943, №30.

151. Rzasoy S. Folklorşünaslıq tariximizdən: Məmməd Hüseyn Təhmasib // «İnternet və intellekt», Bakı, Səda, 2001, s.89-94.

152. Rzasoy S. «Koroğlu» ümumtürk eposu kontekstində // «Dədə Qorqud» jur., Bakı, 2004, №2, s.149-162.

154. Rzasoy S. Oğuz mifinin tədqiqi tarixindən: prof. Mirəli Seyidovun etimoloji-linqvistik, tarixi-filoloji yanaşma təcrübəsi // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XV kitab. Bakı: Səda, 2004, s.150-161.

155. Rzasoy S. Oğuz mifi və oğuznamə eposu. Bakı: Nurlan, 2007, 182 s.

156. Rzasoy S. Folklorlaşan alim ömrü. Bakı: Nurlan, 2007, 198 s.

158. Rüstəmzadə R. «Koroğlu»ya əlavə. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 24 mart 1985.

159. Rüstəmzadə R. «Koroğlu» öyrənilir. «Ədəbiyyat və

incəsənət» qəz., 21 dekabr 1984, №51 (2134).

160. Rüstəməzadə R. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. Bakı: Gənclik, 1984, 172 s.

161. Rüstəməzadə R. Xalq ədəbiyyatına dair araşdırmalar. Bakı: Uniprint, 2007, 244 s.

162. Rüstəməzadə R. Məhəbbət dastanları. Gəncə: Gəncə Poliqrafiya, 2007, 501 s.

163. Sadıq İ. Koroğlunun sazı və sözü. Bakı: Azərənəşr, 2005, 76 s.

164. Sadıq İ. «Koroğlu» eposunun nəşrləri ilə bağlı təhriflər və onların təshihə // «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» V Uluslararası Folklor Konfransının materialları. Bakı: Səda, 2007, s.293-300.

165. Sadıq İ. Koroğlu kim olub. Bakı: Azərənəşr, 1998, 206 s.

166. Sadıq İ. Koroğlu obrazının genetik kodu // «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» IV Uluslararası Folklor Konfransının materialları. Bakı: Səda, 2006

167. Sadıq İ. Azərbaycan folklorunda «Koroğlu» poetik ənənəsi. Namizədlik dissertasiya. Bakı, 2007, 161 s.

168. Sadıqov M. «Koroğlu» Jorj Sandın tərcüməsində. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 12 dekabr 1986.

169. Seyidov M. Alı kişi və Koroğlu obrazlarının prototipləri haqqında // «Azərbaycan» jur., №4, Bakı, 1978, s.184-207.

170. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünerkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.

171. Söz dəyirmandakı / Toplayıb işləyəni və ön sözün müəllifi Əli Qurban. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1996, 126 s.

172. Şamil Ə. «Koroğlu» eposunun variantları Əli Kəmalinin arxivində // «Dədə Qorqud» jur., Bakı, 2002, №4, s.114-116.

173. Təhmasib M.H. Koroğlu / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c., B., Elm, 1960, s. 463-484.

174. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 379 s.

175. Təhmasib M.H. Müqəddimə / Koroğlu. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1956, s.5-9.

176. Təhmasib M.H. Bir neçə söz / Koroğlu. Bakı: Elm, 1975, s. 3- 5.

177. Təhmasib M. H. Bir neçə söz / Azərbaycan dastanları. 5 cildə. I c. (Tərtib edənləri Ə. Axundov, M. H.Təhmasib). Bakı: Elm, 1965, s. V-LVI.

178. Təhmasib M. H. Bir neçə söz / Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu. Bakı: EA AzF nəşriyyatı, 1941, s. 3-5

179. Tofiqqızı E. Şeyxlik, ələvilik, koroğluluq // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXII kitab. Bakı: Səda, 2004, s.117-134.

180. Umudov Q. «Koroğlu»: epik ənənə və qəhrəman tipologiyası // «Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə» V Uluslararası Folklor Konfransının materialları. Bakı: Səda, 2007, s.477-484.

181. Vəliyev V. Ə. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı: ADU Nəşr., 1966, 52 s.

182. Vəliyev V. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları. Bakı: ADU Nəşr., 1980, 75 s.

183. Vəliyev V. Ə. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

Türk dilində

184. Bayat F. Köroğlu: şamandan aşıka, alptan erene. Ankara, Akçağ, 2003, 176 s.

185. Bayat F. Türk destançılıq tarixi bağlamında «Köroğlu» destanı: türk dünyasının Köroğlu fenomeni. Ankara: Ötüken, 2009, 204 s.

186. Boratav P.N. Köroğlu destanı. 2-ci basım. İstanbul: Adam yayıncılık, 1984, 261 s.

187. Caferoğlu A. Azərbaycan dil və edebiyatının dönüm nöqtələri. Ankara: Yemcavari matbaası, 1953, 26 s.

188. Ekici M. Türk dünyasında «Köroğlu». Ankara: TED Yayınları, 2004, 271 s.

189. İdrisi H. Köroğlu destanının azeri rivayeti üzerine karşılaştırmalı bir çalışma. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınları, 1991, 209 s.

190. Köroğlu / Derleyen R.Mollov. Sofiya, 1957, 151 s.

191. Köroğlu / Derleyen F.Arsunar. Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1963, 272 s.

192. Köroğlu. Destan / Tartip etken: İ.A.Kasumov. Simferopol: Qırımdevoqovpedneşir, 2009, 188 s.

193. Resulzade M.E. Azərbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği yayınları. 1984, 84 s.

194. Resulzade M.E. İran Türkleri. İstanbul: TDAV, 1993, 132 s.

Rus dilində

195. Аббаслы И. Ареал распространения и влияния азербайджанских дастанов. Б.: Сада, 2001, 216 с.

196. Азербайджанский народный эпос // Жур. «Литературный Азербайджан», Б., 1938, №12, с.57-58.

197. Акимов М. Художественные особенности героических и любовных дастанов Азербайджана. Б.: Знание, 1986, 65 с.

198. Алекперова Ш.А. Проблема передачи национального своеобразия азербайджанского эпоса «Кероглу» на русском языке. Автореферат канд. дис. Б., 1982, 32 с.

199. Алекперова Ш.А. О первых переводах и исследования эпоса «Кероглу» // «Известия» АН Аз.ССР. Серия лит., язык и искусство. 1979, № 3.

200. Алиева Д. Рукописи не горят, или «Кероглы» знакомый и незнакомый. Газ. «Элм», 17 марта 1990.

201. Антология Азербайджанской литературы / Под ред. В.А.Луговского и С.Вургуна. М.: ГИХЛ, 1939.

202. Ариф М. Народный эпос. Газ. «Бакинский рабочий», 1938 5 апрел.

203. Велиев Г. Дастан «Кероглы» в грузинских источниках. // Жур. «Литературный Азербайджан», 1981, № 12.

204. Велизаде М. Предание о разбойнике Кероглы // СМОМПК, БХ, Тифлис, 1890, с.121-126

205. Гаджибеков У. «Кер-оглы». Баку: Изд. Комитета по делам искусств при СНК Аз.ССР, Б., 1938, 98 с.

206. Гакстгаузен А. Татарское предание о слепом Обеиде и его сыне Кер-оглы // «Закавказский край». Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. 1 част; СПб., 1857, с.149-153

207. Гасанов З.Г. Элементы шаманизма в эпосе «Кер-оглу» и мифе о происхождении скифов от Геракла // «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» V Uluslararası Folklor Konfransının materialları. Bakı: Səda, 2007, s. 706-715.

208. Гасанов З.Г. Киммерийцы и их место в истории Азербайджана. Автореф. на соискание уч. степени канд. исторических наук. Б., 2008, 48 с.

209. Грицкевич В.П. Переводчик дастана о Кер-оглы // Жур. «Литературный Азербайджан», №2, 1972, с.135-138.

210. Древня Огруджа, Замок разбойника Урушана Кер-оглы, его история. Рассказ об Ериванском сардаре. Газ. «Тифлиссские ведомости», 1830, №68.

211. «Заря Востока», Тифлис, 1859, №1.

212. Иса-заде А.И. Образцы Азербайджанской народной музыки в книге Ходзько об эпосе «Кер-оглы» // Из-

вестия АН Азерб. ССР: Литература. Язык. Искусство, №1, Б.: Элм, 1987, с.72-79.

213. Каджаров В. Жемчужина народной поэзии // Жур. «Литературный Азербайджан», №12, 1977, с.119-121.

214. Кафарова З.Г. «Кероглу» Узеира Гаджибекова. Б.: Язычы, 1981. 168 с.

215. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. М.: Наука, 1968, 260 с.

216. Кер-оглу – восточный поэт-наездник. Полное собрание его ипровизаций с присовокуплением его биографии / Перевод с английского С.С.Пенн. Тифлис, 1856, 186 с.

217. Кер-оглы. Азербайджанский народный эпос. Составитель: Г.Али-заде. Б.: Азернешр, 1940, 131с.

218. Кер-оглы. Составитель: М.Г.Тахмасиб. Б.: Изд. АН Аз.ССР, 1959, 145 с.

219. Кер-оглы. Газ. «Кавказ», №22, 31 май 1847.

220. Короглу / Авторы подготовки и составления национального текста: И.Аббаслы, Б.Абдулла. Б.: Сада, 2000, 500 с.

221. Короглу Х. Г. Текстологическая характеристика публикаций эпоса «Героглы» и «Гуругли» / «Фольклор». Издание эпоса. М.: Наука, 1977, с.65-76.

222. Короглы Х.Г., Набиев А.М. Азербайджанский героический эпос. Б.: Язычы, 1996, 305 с.

223. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. М.: Наука, 1976, 278 с.

224. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М.: Наука, 1983, 335 с.

225. Короглы Х.Г. «Кероглы» – продолжение азербайджанской эпической традиции / Х.Г.Короглы, А.М.Набиев. Азербайджанский героический эпос. Б.: Язычы, 1996, с.96-163.

226. Красов П. Кавказские заметки и легенды о Кероглы. Газ. «Кавказ», Тифлис, 1903, № 17

227. Мамедов Т.А. Песни «Кероглу». Б.: Генджлик, 1987.

228. Меликова-Сайяр Л. От легенды к опере: эволюция темы Кероглу в Советском Азербайджане. Б.: Язычы, 1985, 134 с.

229. Мустафаева Ф. Азербайджанский фольклор на немецком языке. Дисс. канд. фил. наук. Б., 1976, 153 с.

230. Набиев А. Традиции азербайджанского героического эпоса у тюркских народов / Х.Г.Кероглы, А.М.Набиев. Азербайджанский героический эпос. Б.: Язычы, 1996, с.235-295.

231. Пенн С.С. Кер-оглу – восточный поэт-наездник. Полное собрание его импровизаций с присовокуплением его биографии. Газ. «Кавказ», 1856, № 21, 24, 26, 27, 30, 34, 36-42.

232. Рафили М. Очерки по истории азербайджанской литературы // Жур. «Литературный Азербайджан», № 1, Б., 1940, с.57-61.

233. Рахимова Э.А. Азербайджанские дастаны «Деде Коркуд» и «Кероглу» в русских переводах. Б.: Шур, 1997, 254 с.

234. Садыхов М.З. Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей XIX века. Б.: Азернешр, 1975, 183 с.

235. Садыхов М.З. «Кер-оглы» в русской прессе 1856 года // Доклады АН Азерб. ССР, т.ХВ, Б.: 1959, с.973-976.

236. Сергеев В. «Кер-оглы». Газ. «Бакинский рабочий», 5 апрел 1938.

237. Тахмасиб М.Г. Проблема народности Азербайджанских дастанов и современное состояние исследования их / Вопросы изучения эпоса народов СССР. М.: Изд-во А Н

СССР, 1958, с. 176-187.

238. Фараджуллаева Э.Н. Жорж Санд и Восток. Дисс. канд. фил. наук. Б., 1996, 123 с.

239. Фархадов Ф. Закавказская версия эпоса «Кероглы». Автореф. дисс. Б., 1968, 73 с.

240. Шарифов Г. Предсловие / Кер-оглы. Азербайджанский народный эпос. Составитель: Г.Али-заде. Б.: Азернешр, 1940, с. 5-16.

241. Шопен И. «Кер-оглы», Татарская легенда // «Маяк современного просвещения и образованности». Труды ученых и литературоведов русских и иностранных. Резд. Б.Полянова СПб., 2 часть, глава 3, 1840, с.12-25

242. Эфэндиев П.Ш. Короглу – героический эпос Азербайджанского народа. Дис. канд. фил. наук. Б., 1953, 300 с.

İngilis dilində

243. Chodzko A. Specimens of the popular poetry of Persia as found in the Adventures and improvisations of Kur-roghlou, the bandit minstrel of Northern Persia and the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian sea. London, 1842, 585 p.

Fransız dilində

244. Montpereux F.D. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colechide, en Georgie, en Armenie et en Cremee; 6 volumes, tome III, Paris, 1839, pp.455-457.

BAŞLIQLAR

GİRİŞ	4
--------------------	----------

I FƏSİL

«KOROĞLU» EPOSUNUN AZƏRBAYCAN VARIANTLARININ TOPLANMASI VƏ NƏŞRİ TARİXİ (XVIII –XX əsrin I yarısı)

1.1. XVIII-XIX əsrlərdə «Koroğlu» dastanının toplanması və nəşri tarixi	9
1.2. XX əsrin I yarısında Azərbaycanda «Koroğlu» eposunun toplanması və nəşri məsələləri.....	19
1.2.1. XX əsrin I yarısında Azərbaycanda «Koroğlu» eposunun toplanması və nəşri işinin ümumi mənzərəsi....	19
1.2.2. Azərbaycan koroğluşünaslığında Vəli Xuluflunun rolu.....	20
1.2.3. Hümmət Əlizadənin koroğluşünaslıq fəaliyyəti	23

II FƏSİL

SOVET DÖNƏMİNDƏ (1920-1980-ci İLLƏR) «KOROĞLU» EPOSUNUN TƏDQIQ İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ARAŞDIRILMA METODLARI

2.1. Tarixi-sosioloji yanaşma və tarixi-müqayisəli Araşdırmalar	26
2.1.1. Tarixi-müqayisəli araşdırma metodu və 1920-40-cı illərdə «Koroğlu»nun tədqiq səviyyəsi.....	26
2.1.2. H.Araslı, P.Əfəndiyev və F.Fərhadovun koroğluşünaslıq fəaliyyəti.....	31
2.1.3. Koroğluşünaslığın inkişafında Məmmədhüseyn Təhmasibin rolu	37
2.1.4. Xalq Koroğlu və Azad Nəbiyevin tədqiqatlarında «Koroğlu» mövzusu	47

2.1.5. V.Vəliyev, M.Həkimov, R.Rüstəməzadə və D.Əliyevanın koroğluşünaslıq fəaliyyəti	52
2.2. Mifoloji istiqamət. Mirəli Seyidovun araşdırmaları ..	56

III FƏSİL

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN KOROĞLUŞÜNASLIĞI

3.1. 1990-2000-ci illər Azərbaycan koroğluşünaslığında mifoloji istiqamətin yeni meylləri	61
3.2. Müasir Azərbaycan koroğluşünaslığında tarixi istiqamət	71
3.3. Kulturoloji istiqamət	78
3.4. İsrafil Abbaslının koroğluşünaslıq fəaliyyəti	90
3.5. Yeni «Koroğlu» mətnləri və müasir Azərbaycan koroğluşünaslığında metod axtarışları	96
3.6. Ədəbi əlaqələr, dilçilik və sənətşünaslıqla bağlı tədqiqatlarda «Koroğlu» mövzusu	111

NƏTİCƏ.....116

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....121

Aynur Aydın qızı İbrahimova.
Azərbaycan koroğluşunaslığı:
tarixi və inkişaf mərhələləri,
Bakı, “Nurlan”, 2014.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığdı:
Ruhəngiz Əlihüseynova

Korrektoru:
Gülnurə Cəmmədova

Kompyuter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı:
Mətbəə kağızı: № 1
Həcmi: 156 səh.
Tirajı: 300

Kitab AMEA Folklor İnstitutunun
Redaksiya-Nəşriyyat şöbəsində yığılmış, səhifələnmiş,
“Nurlan” nəşriyyatında hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.